

ESAD DURAKOVIĆ
(Sarajevo)

UNIVERZUM *HILJADU I JEDNE NOĆI*
PRIČA KAO VRHOVNI PRINCIP UNIVERZUMA

Bogata arapska književna tradicija, u kojoj se arapski genije nesumnjivo najpotpunije izrazio, ostala je do danas prikraćena u predstavljanju zapadnom civilizacijskom krugu. Njena poezija, koja je već u VI vijeku dostigla stanje perfekcije zavodeći svojim autoritetom mnogovjekovnu strahovladu normativne poetike, do danas je ostala predominantan oblik književnog stvaralaštva. Međutim, skoro da je uzbudljiva i za naučnike bi morala biti izazovna činjenica da tu uistinu raskošnu književnu tradiciju ne predstavlja na Zapadu bilo koje pojedinačno pjesničko djelo, niti poezija u cjelini, već prozne umjetničke vrste čije odsustvo je karakteristika date tradicije. Naime, prozno djelo *Hiljadu i jedna noć* izvršilo je onaj čudesni pohod u zapadnu tradiciju kakvi se događaju jedva nekoliko puta u povijesti, sabirući pri tome na veličanstven, nezamjenljiv način mnoštvo potoka i rijeka u okean svjetske kulture. Uz *Hiljadu i jednu noć*, neuporediva božanstvenost *Kur'ana*, čiju je polivalentnost nužno naglasiti, predstavlja stalan prevodilački izazov, tako da je doživio mnoštvo prijevoda na evropske jezike zračeci neugasivim sjajem u evropskoj tradiciji. Zatim, uprkos istaknutoj dominaciji arapske poezije, do sada je jedina Nobelova nagrada za književnost u tome svijetu dodijeljena egipatskom piscu Nagibu Mahfuzu za romansijerski opus. Najzad, prozni lirski zapisi Halila Džubrana prevedeni su skoro na sve jezike svijeta, a posljednjih decenija su, upravo kao iznenadni bljesak, potpuno zasjenili sve arapske pjesme koje su do sada u nas prevedene.

Monumentalno djelo *Hiljadu i jedna noć* nikada nije u arapskom svijetu uživalo ugled kao na Zapadu; status koji danas ima u arapskoj književnosti moguće je tumačiti kao djelimični povratni uticaj njegove neslućene afirmacije na Zapadu - dakle, u sklopu onog neobičnog procesa koji bismo mogli označiti kao orijentalizaciju Orijenta. Arapi su vijekovima prepuštali ovo djelo pretežno, i uslovno rečeno, pučkom ukusu, pomalo povrijeđeni i jezičkim nemarom čudesnog Šeherezadinog pripovijedanja, dok su se najveći književnici na Zapadu dičili odsjajima kojima je uistinu

neponovljivo djelo ozarilo njihovu umjetničku imaginaciju osvajajući status nezamjenljivog učitelja i nadoknađujući svojom monumentalnošću cijelu biblioteku.

Izuzetnost zbornika priča pod originalnim naslovom *Knjiga o hiljadu i jednoj noći* (Kitâb alf layla wa layla) svekolika je i jedva da je moguće obuhvatiti je ma kakvom temeljitom studijom, upravo onako kao što je - da se poslužimo već istaknutom metaforom - beznadežno pokušavati konačno i neopozivo zahvatiti taj okean svjetske književne baštine u kome se vijekovima taložilo biserje iz daleke indijske umjetnosti i duhovnosti, preko one persijske, do razgranate kairske civilizacijske delte gdje se na neponovljiv način miješaju nanosi faraonske drevnosti i arapsko-islamske rafiniranosti.

Jedna od prvih odlika djela koju književni ukus čitaoca sa Zapada doživljava kao senzaciju jest skladan "suživot" proze i poezije na jednome mjestu, u univerzumu *Hiljadu i jedne noći*, gdje se gordost arapske poezije izvanrednim kreativnim moćima naratora utkiva u uzbudljivu raskoš Šeherezadinog svijeta. Talasanje stihova osjetno je bogatije u pričama s erotskom sadržinom. Arabljanski duh arapske književnosti tako je istaknut na najbolji način: najvrjednija djela umjetničke proze, kao i najljepši predjeli ljudskih osjećanja, pozlaćuju se stihovima. Zapadnoj žanrovskoj isključivosti i pomanjkanju tolerancije, na šta ukazujemo s krajnjom suzdržanošću, izgleda neuobičajenim tako sretno i udobno smještanje poezije u nepregledu proze. Približno osam i po hiljada stihova u *Hiljadu i jednoj noći* predstavlja bogatstvo koje je i zaslužnog, discipliniranog ruskog prevodioca Saljea dovelo do problematične pretpostavke da su mnoge erotske priče u procesu stasanja zbornika bile izbacivane iz usmenog repertoara pripovjedača, a tome je doprinio znatan broj stihova čije obilje ne izaziva oduševljenje pripovjedačevih slušalaca.

Pregalac Salje naravno ovdje nema pravo zbog prostog razloga što tokom vijekova usmene predaje priča stihovi ne bi mogli opstati u tome svijetu volšebnosti da su smetali slušaocima. Upravo zato što je akcentirana usmenost predaje, postojali su veći izgledi za Saljeov pretpostavljeni progon stihova. Drugi naš dokaz ovdje je funkcionalniji. Naime, prethodna prevodiočeva pretpostavka ukazuje nam na potrebu da opet podvučemo drukčiji status poezije u povijesti arapske književnosti i njenu uobičajenu kongruentnost s proznim vrstama. Jer, ako je tako nešto promkalo Saljeu, kako neće običnom čitaocu kome je neophodna pomoć pri avanturi upuštanja u *Hiljadu i jednu noć*.

Poezija kao dominantan oblik umjetničke književnosti nikada nije zamarala Arape, između ostalog i zbog toga što je arapskom svijetu bila nepoznata evropska podjela na elitističku kulturu njegovanu na feudalnim

¹ M. A. Salje, *Knjiga o "Hiljadu i jednoj noći"*, u: *Hiljadu i jedna noć*, s ruskog preveo Marko Vidojković, t. I, Beograd, 1949, str. 49.

dvorovima i u zamkovima koji su bili i fizički izolirani od puka, te na pučku, razvijanu podalje od toga svijeta. U arapsko-islamskom svijetu dvorovi su se nalazili usred grada. Ta znamenita povijesna i sociološka činjenica imala je dalekosežne posljedice koje orijentalist ne smije ispuštati iz vida, a među tim posljedicama je velika popularnost umjetničkih vrsta u tzv. običnom narodu kao i na dvorovima.²

Osim poezije, u *Hiljadu i jednoj noći* jasno su prepoznatljivi mnogi drugi oblici književnog umjetničkog stvaralaštva među kojima su rani vjesnici romaneskne forme, rimovana proza, uzbudljive erotske priče, nezaboravne anegdote, antologijske basne. Sve to opstaje u jednome skladu - upravo kao u neponovljivom univerzumu - zahvaljujući u prvome redu magičnoj moći veoma rastegljive okvirne priče u kojoj Šeherezada zadivljujućom umješnošću razvija nepregledni niz drugih okvirnih priča po principu koncentričnih krugova.

Osnovna i najšira okvirna priča je Šeherezadino pripovijedanje caru Šahrijaru mnoštva priča kojima tokom hiljadu i jedne noći uspješno odlaže vlastito smaknuće. Jedina garancija Šeherezadi da će preživjeti naredni dan jest dovoljno zanimljiva priča i bujna pripovjedačka mašta, te zapleti od čijeg usavijavanja sudbinski zavisi i sami život pripovjedača kao stožera toga univerzuma. Šeherezada je dovedena u izvanrednu poziciju - da iz noći u noć nadmašuje samu sebe i da na ivici života i smrti ponavlja očaranim slušaocima: "Nije to ništa prema onome što ću vam ispričati naredne noći..." Tako divne pripovijesti iz noći u noć postaju fantastičnije, druge okvirne priče sve brojnije, kao niz manjih halki u jednoj ogromnoj i sveobuhvatnoj halki ili sistemu, stvarajući istinski univerzum kroz koji putovanje postaje sve ubrzanije. To je ona vrsta putovanja u kome se jedva obuzdava nestrpljivost i iščekivanje neslučenih avantura koje će se doživjeti. Minule pripovijesti, uprkos svekolikom sjaju i dramatici, nisu u stanju prisiliti čitaoca-slušaoaca na osvrtnje, čak ni na zastoj, već je Šeherezadin univerzum tako strukturiran da vas stalno i sve brže vuče naprijed. Koncentrični krugovi-sistemi (ili okvirne priče) postavljeni su upravo savršeno: prelazeći iz jednoga u drugi, vrlo često zaboravljate onaj prethodni, ali kako se primičete kraju određene okvirne priče, tako vam ponovo u sjećanju izranjaju privremeno zaboravljeni krugovi-sistemi čija se izvanredna funkcionalnost u sistemu potpuno obznanjuje tek tada. Uzbudjenju nema kraja i granice oplemenjene mašte u stalnom su razmicanju. Rasplet se odlaže do one tačke

² U djelu od dvadesetak tomova pod naslovom *Knjiga pjesama* (Kitâb al-agânî) Abû al-Far' al-Isfahânî navodi kako je izvjesni komandant noć uoči bitke čuo veliku galamu u svome logoru. Misleći da je neprijatelj neočekivano napao, pohrlio je na lice mjesta i utvrdio da su njegovi vojnici, sporeći se oko vrijednosti dvojice pjesnika, dospjeli u fazu fizičke "estetičke rasprave".

Sva velika prozna djela arapske književnosti obiluju stihovima. Spomenimo samo višetomni *Roman o Antari* (Qissa `Antara), ili *Golubičinu ogrlicu* (Tawq al-hamâna) koju imamo u dva prijevoda.

na kojoj je čitaočeva radoznalost dovedena u stanje blisko neizdržljivosti, ali ga kao dostojna nagrada očekuje potpuno zadovoljenje i smirenje u spoznaji o Šeherezadinoj besprijekornoj pripovjedačkoj koncentraciji. Hirovita sudbina ne miruje ni jednoga trena i sve je u stanju da se preobrazi u hipu: na mnogo mjesta čitaocu dah zastaje pred pripovjedačevom sposobnošću i odlučnošću da preobražava i preusmjerava događaje i sudbine, pri čemu ni najmanje ne smeta takva hirovitost - nema toga što u ovim pričama nije moguće i uvijek na svoj način razložno. Najraznovrsnije i najtegotnije životne situacije spretno se rješavaju pripovjedačkim činom, te se čitaocu brzo ukazuje volšebna inverzija u kojoj je priča važnija od samoga života, jer je uvijek u stanju da odlučuje o njemu: u neprekidnom nadmetanju smrti i priče ova potonja se pokazuje moćnijom i spretnijom jer ne samo da će trijumfirati poštenom Šeherezade, nego i u mnogim drugim okvirmislim pričama sam svevišnji život je inferioran pred nadmoćnom pripovjednošću. U krajnjim konsekvencijama, tako dolazimo do nedvosmislenog a iznenađujućeg zaključka: Ideja priče u *Hiljadu i jednoj noći* vrhovna je ideja i princip na kome i radi koga je sazdan taj univerzum. U skladu s tim, dakle u skladu sa zakonima toga svijeta, nisu u pravu površni čitaoci koji bi htjeli dokazivati nesavršenstvo *Hiljadu i jedne noći* zbog obrta neprihvatljivih "trezvenom" prosuđivanju. Takvim čitaocima došlo bi kao izbavljenje spoznaja vrhovnog principa i ideje *Hiljadu i jedne noći*: to je svijet sanja u kome je ideja snivanja važnija od samoga snivanja i u kome je ta ideja uvijek kadra da opravda prividno nesavršenstvo snivanja.

Skloni smo uvjerenju da je tako veličanstvena ideja priče-sna mogla nastati jedino tamo gdje i jest nastala - na imaginativnom Istoku, religijskom ishodištu, ili ishodištu religijskog, gdje je nebo mnogo bliže zemlji nego što je na Zapadu i gdje, srećom, nema one čvrste barijere između ratia i imaginacije. Nije li to takođe jedno od mogućih objašnjenja različitih statusa *Hiljadu i jedne noći* na Istoku i na Zapadu, što ovom prilikom nudimo, uz krajnji oprez i uračunat rizik, kao hipotezu koju bi tek valjalo dokazivati? Naime, ovako skicom nagoviješteni univerzum *Hiljadu i jedne noći* mnogo je običniji i bliži čovjeku Istoka nego onome sa Zapada. Ovaj drugi očaran je svijetom *Hiljadu i jedne noći* možda ponajviše zbog toga što u tome djelu i pomoću njega prepoznaje nesavršenstvo vlastite duše koja vazda stremlji dosezanju veličanstvene ideje *Hiljadu i jedne noći*, duše u čijim se tamnim dubinama ugnijezdio strah zbog one prevelike udaljenosti neba od zemlje. Ushićeni Borges će reći kako su Arapi manje od nas oduševljeni tom zbirkom čuda i da ne drže previše do izvornika: "njima su znani i ti ljudi, i običaji, i talismani, i pustinje, i zlodusi koje u tim pričama nalazimo".³

Bilo kako bilo, za svijet Zapada je sretna ona davna godina kada se siromašni i anonimni francuski orijentalist Jean Antoine Galland vratio sa

³ Jorge Luis Borges, "Prevodioci priča iz *Tisuću i jedne noći*", Sabrana djela, t. II, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 111.

Istoka noseći arapski izvornik *Hiljadu i jedne noći*, a vjerovatno i njihovu maronitsku verziju obogaćenu pričama kojih nema u danas poznatim kritičkim izdanjima zbornika. Međutim, prije nego što osvjetlimo otkriće *Hiljadu i jedne noći* na Zapadu, prirodno bi bilo zainteresirati se za njihov postanak i stasanje na Istoku.

PORIJEKLO HILJADU I JEDNE NOĆI

O *Hiljadu i jednoj noći* napisana je nepregledna literatura u kojoj značajno mjesto zauzima obiman bibliografski rad V. Chauvina.⁴ Ovaj naučnik nije se zadovoljio pukim prezentiranjem bibliografske građe - dakle, potpunom bibliografijom prijevoda, izdanja i studija o *Hiljadu i jednoj noći* - već je olakšao proučavanje bajki i na taj način što je dao detaljan pregled sadržine priča navodeći mnoštvo folklornih motiva po kojima se, komparativnom metodom, pojedine priče mogu dovesti u vezu s pričama sadržanim u zborniku, ali i sa onima kojih nema u njemu, odnosno uz svaku priču naveo je međunarodnu folklornu paralelu. Na taj način je Chauvin ukazao na vjerovatno najispravniji put u proučavanju porijekla priča *Hiljadu i jedne noći*, jer dosadašnja istraživanja pokazuju da bi folkloristi mogli dati odlučujući doprinos u utvrđivanju porijekla priča i markiranju zagonetnih puteva kojima su prolazile k nama.

Najveći broj naučnika saglasan je u tome da okvirna priča ima indijsko-persijsko porijeklo. Po svemu sudeći, danas poznati zbornik je radikalna prerada i dopuna persijske osnove. Gotovo bez izuzetka, orijentalisti navode da je u prijeislamskom Iranu na srednjepersijskom (pahlevi) jeziku postojao zbornik (indijsko)iranskih fantastičnih priča pod naslovom *Hezar efsane*, što znači "hiljadu priča". Otprilike dvije stotine godina nakon arapskog osvojenja Persije, *Hezar efsane* je prevedena na arapski jezik pod preuzetim naslovom *Alf layla* ("hiljadu noći"). Dakle, već u IX vijeku imamo osnovu zbornika na arapskom jeziku prevedenu sa srednjepersijskog, o čemu svjedoče drevni arapski bibliografski autoriteti Mesudi⁵ i an-Nedim⁶, te mnogi orijentalisti.⁷ U arapsko-islamskom svijetu

⁴ V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885*, t. I-XI, Liège, 1892-1902. Na *Hiljadu i jednoj noći* odnose se tomovi IV-VII (ukupan obim oko 920 strana), ali, na žalost, nije obuhvaćena građa na slovenskim jezicima.

⁵ Mas' ūdī, *Murūdž*. - Maçoudi, *Les Prairies d'or*. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. IV, Paris, 1861-1877, pp. 89-90.

⁶ Ibn al-Nadīm, *Al-Fihrist*, al-Qâhira, 1950, p. 304.

⁷ Vidjeti, na primjer: Krymskij, *Istorija novoj arabskoj literatury, XIX - načalo XX veka*, Moskva, 1971, str. 78; Filjštinskij, *Arabskaja literatura v srednie veka, VIII-IX vv*, Moskva, 1978, str. 100.

priče su postale popularne već u vrijeme abasidskog halife al-Muktedira (908-932).

Sporno je pitanje otkud se u naslovu pojavila još jedna noć. Prevodioci Enno Littmann i Francesco Gabrieli smatraju da je posrijedi kasna kontaminacija turskog idiomatskog izraza *bin bir* koji znači "hiljadu i jedan", a inače se upotrebljava u značenju mnoštva.⁸ Nadahnuti Borges veli da je Edward Lane 1841. godine dodao mnogo ljepši razlog: strah od parnoga broja.⁹ Najvjerovatnije je ta promjena posljedica težnje da se naslovom označi mnoštvo, jer u mnogim jezicima (tako je i u arapskom i u bosanskome) izrazi *hiljadu i jedan* (problem) ili *stotinu i jedan* (problem) nemaju doslovno značenje, već izražavaju *mnoštvo*.

Uvaženi orijentalist Joseph von Hammer je 1819. godine iznio postavku o persijskom porijeklu *Hiljadu i jedne noći*¹⁰ i ta postavka do danas nije ubjedljivo osporena. Razložno dokazivanje da je pradomovina okvirne priče u Indiji ne negira medijalnu ulogu pahlevi verzije koja je svakako imala kreativan odnos prema indijskoj matrici obogaćujući je vlastitim elementima.

Folkloristi koji su, izgleda, superiorni u razrješavanju ovog zamršenog pitanja bez kolebanja nas upućuju u daleku i drevnu Indiju iz čije literature je okvima priča stigla do persijske literature, a preko nje i do arapske, te je u klasičnom obliku sačuvana u *Hiljadu i jednoj noći*. Vjerovatno podstaknut tim saznanjem, E. Cosquin je u izvanrednoj i uticajnoj studiji¹¹ poricao porijeklo zbornika u *Hezar efsane* i upućivao na njegovo indijsko porijeklo. On je naveo niz analogija iz indijske literature dokazujući da u njoj i u *Hiljadu i jednoj noći* postoje isti osnovni motivi. Neki motivi potiču već iz III vijeka, a jedan od njih je gotovo identičan okvirnoj priči našeg zbornika. Međutim, problem se javlja onog časa kada se suočimo sa istinom da istih motiva ima i u literaturama drugih naroda, te da je odgonetanje njihovih seoba iz jedne i drugu literaturu problematično i da su uvijek podložni prilagođavanju novoj sredini. Uz to, ruski naučnik Prop s pravom upozorava da je ponovljivost funkcija u volšebnim bajkama takva da su svi sižei volšebnih bajki zasnovani na istovjetnim funkcijama (istovjetni postupci, a različiti likovi).¹²

Prema tome, indijsko porijeklo okvirne priče ne mora se postavljati kao sporno, ali se u istraživačkom žaru ne može negirati "usluga" persijske literature. Ovo utoliko prije što veoma sličan primjer imamo u još jednom

⁸ Vidjeti članak *Alf layla wa layla* E. Littmanna u: *Enciclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, Leyde - Paris, 1954, t. I.

⁹ Borges, op. cit., str. 116.

¹⁰ Salje, op. cit., str. 28.

¹¹ E. Cosquin, "Le prologue cadre des 1001 Nuits, *Revue biblique*, janvier-avril 1909.

¹² Prop, *Morfologija bajke*, Treći program Radio Beograda, br. 26, Beograd, 1975, str. 283.

djelu koje je prošlo istovjetan put. Klasično djelo arapske književnosti *Kalila i Dimna* muslimanskog autora persijskog porijekla, Ibn al-Mukafe (umro 759), ima istu okvirnu priču-kompoziciju kao i *Hiljadu i jedna noć*, a preko Persije stigla je u arapsku literaturu iz Indije.¹³

Za razliku od navedenih i dominirajućih stavova o porijeklu *Hiljadu i jedne noći*, ima i drukčijih pozicija koje nam se čine ekstremnim i neprihvatljivim, ali bi bilo neumjesno prešutjeti ih.

Pozivajući se na an-Nedima, Salje navodi da je izvjesni Abdulah Muhamed al-Džahšijari (X vijek) nastojao da sačini zbornik koji bi sadržavao hiljadu priča iz arapskih, persijskih i grčkih izvora.¹⁴ Moguće je, čak vjerovatno, da je taj izvor - premda ne samo on - podstakao neke istraživače u pravcu utvrđivanja autorstva priča u zborniku, pri čemu je načinjen grub previd da al-Džahšijarijev rad, ako je i postojao, nije bio autorski, već je naprosto bio kompilacija.

Uz pitanje autorstva znamenitog zbornika vezuju se imena dvojice vrlo poznatih evropskih arabista koji su pokušali dokazati da je zbornik djelo jednog ili dvojice autora.¹⁵

Francuski arabist i šef katedre na Sorboni, baron Silvestre de Sacy, odlučno je poricao persijsko porijeklo zbornika temeljeći svoj sud na tome što priče imaju izrazito "muslimanski duh". Zbornik je, smatra baron, zagonetno nastao u Siriji, a djelo je jednog autora koji je, "po svojoj prilici", umro prije nego što je okončao rad, pa ga je dovršio njegov nastavljač. Suočivši se s kontra-argumentom koji smo već naveli u Mesudijevo djelu a koji je istakao i von Hammer, baron ga sa začudujućom lakoćom odbacuje tvrdeći, bez dokaza i nudeći kao uporište samo vlastiti autoritet, da je to mjesto ubacio kasniji prepisivač Mesudijevog djela.¹⁶

Engleski prevodilac *Hiljadu i jedne noći*, Lane koji je u sklopu priprema za svoj veliki prevodilački poduhvat u više navrata odlazio u Egipat, izložio je u napomenama uz vlastiti prijevod zaključke u osnovi slične baronovim. Utvrdivši u zborniku obilje pojedinosti veoma sličnih egipatskom načinu života i naravima koje je dobro poznao, te činjenicu da je jezik djela najbliži egipatskom, prevodilac je odvažno zaključio da je zbornik nastao u Egiptu krajem XV i početkom XVI vijeka kao djelo jednog ili više autora koji su samo kao osnovu mogli uzeti *Hezar efsane*.

¹³ *Kalila i Dimna* je s arapskog na bosanski jezik preveo Besim Korkut: *Kalila i Dimna. Stare indiske pripovijetke*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.

¹⁴ Salje, op. cit, str. 34.

¹⁵ Ibid., str. 29. i dalje.

¹⁶ Nije to prvi put da čuveni arabist problematizira vlastiti autoritet. Libanski književnik i znameniti prosvjetitelj Násif al-Yázî'î (r. 1800) proslavio se razložno kritikujući baronovo pogrešno čitanje Haririjevih *Makama*. Vidjeti: Krimski, op. cit., str. 378. i dalje.

Vjerovatno zahvaljujući autoritetu ovih arabista, njihovi stavovi dugo su dominirali u orijentalistici, premda je već tada bila očigledna njihova neodrživost, jer nam nije poznato da su nakon formiranja tih stavova otkriveni neki novi fakti koji bi ih naknadno osporavali.

Zabluda francuskog arabiste i čuvenog engleskog prevodioca počiva u poistovjećivanju egipatske redakcije *Hiljadu i jedne noći* (koja je dospjela do nas) s tim djelom uopće. Time se začuđujuće neoprezno previda proces stasanja zbornika do njegovog egipatskog "punoljetstva" u XV-XVI vijeku i neargumentirano se odbacuju višekratni navodi arapskih bibliografa i historičara koji su živjeli čak nekoliko vijekova prije vremena u koje de Sacy i Lane situiraju nastanak zbornika, a ti bibliografi i historičari svjedoče o popularnosti priča pod naslovom *Hiljadu i jedna noć*. Drugo, okvirima priča kakvu imamo u *Hezar efsane*, *Kalili i Dimni*, te u indijskoj literaturi ukazuje na porijeklo zbornika koji sadrži motive iz indijske, grčke i arapske kulture, kao i iz faraonskog Egipta.¹⁷ Treće, tzv. "muslimanski duh" priča u zborniku nije nikakav argument u prilog tvrdnji o autorstvu jer je u dugom procesu usmenog prenošenja, kao i u fazi pisanog fiksiranja, vršena "islamizacija" građe. Arabist de Sacyjevog formata morao je znati da to nije presedan: cjelokupna prijeislamska poezija, bremenita obilježjima prijeislamskog perioda, u cjelosti je depaganizirana u zapisima islamskih filologa i u takvom stanju je do nas dospjela. Najzad, nije nužno biti odveć pažljiv čitalac da bi se u *Hiljadu i jednoj noći* uočila ponavljanja istovjetnih funkcija junaka, upadljiva kompoziciona ponavljanja, pa i cijele priče. Nezamisliv je takav nemar autora, ili odsustvo koncentracije koje naprosto bode oči.

Nakon stogodišnjeg proučavanja historije *Hiljadu i jedne noći*, bilježimo ekstremno negativnu kritiku svih zatečenih rezultata o tome naučnom pitanju. Naime, još jedan baron - Carra de Vaux - u prvom tomu svojih *Les Penseurs* (pp. 359-370) sročio je odveć smjelu kritiku svih zatečenih rezultata do kojih je dovelo stogodišnje proučavanje porijekla *Hiljadu i jedne noći*, kritiku koju ruski orijentalist Krimski kvalificira kao površnu i proizvoljnu.¹⁸ Odlučno negirajući indijsko porijeklo rane osnove zbornika, baron Carra de Vaux tvrdi da su te priče "produkt grčke neoplatonske beletristike" u koju su prodrli talmudski judaizam i prijeislamski iranski elementi, te da su otuda Arapi preuzeli priče iz zbornika pod naslovom *Knjiga o hiljadu i jednoj noći*.

Upravo spomenuti ruski akademik Krimski s razlogom insistira na "stasanju" zbornika kao na procesu koji je davno otpočeo u Indiji, te je preko Persije i Bagdada dospio do pisane forme u Egiptu gdje je, po mnogima, okončano širenje i dopunjavanje zbornika osmanskim osvojenjem Egipta 1517. godine. Međutim, Krimski ide korak dalje, korak koji je zaista neočekivan i nije nam poznato da je još neko kročio u tome pravcu a koji

¹⁷ Uporediti: Umar Farrūk, *Tarīk al-adab al-`arabī*, t. III, Bejrut, 1979, p. 151.

¹⁸ Krimski, op. cit., str. 82.

Hiljadu i jednu noć određuje kao "uklet" proces, kao djelo kome je "suđeno" da zauvijek ostane nedovršeno. Naime, Krimski vjeruje da dopunjavanje i širenje zbornika dugo još neće biti okončano zahvaljujući profesionalnim kazivačima. Kao što je u povijesti ovoga djela bilo više paralelnih redakcija, tako ni današnji pisani zbornici nisu dovoljna garancija da se u doglednoj budućnosti neće osjetiti potreba za još jednim izdanjem koje bi odrazilo promjene u usmenom repertoaru profesionalnih i neprofesionalnih kazivača. Jer priče i sada žive u usmenoj predaji širom arapskog svijeta, naporedo s onima zapisanim u knjigama, ali su, za razliku od zapisanih, podložne stalnim promjenama.¹⁹

Slijedeći tu ideju, zaista bi bilo zanimljivo uporediti sa zbornikom priče koje smo iz usmene narodne predaje dobili pomoću modernih folklorističkih metoda. Navodimo samo one za koje znamo iz XIX i početka XX vijeka: *Zbornik egipatskih priča* Wilhelma Spitta-beya (Leiden, 1883); *Tuniško-tripolijske priče* Shtume (Leipzig, 1893); *Damaške priče* Oestrupa (Leiden, 1897); *Mezopotamske priče* Marxa Meissnera (Leipzig, 1903); *Jerusalemske priče* Enna Litmanna (1905), te mnogobrojne priče sakupljene po libanskim selima.

Prema tome, izvjesno preobražavanje i putovanje priča iz *Hiljadu i jedne noći*, započeto neznano kada u Indiji u formi okvirne priče, vijekovima je trajalo preko Persije i Bagdada do Egipta gdje su priče fiksirane u danas poznatom obliku. Iako je to putovanje znatnim dijelom do danas ostalo zamagljeno, valja baciti svjetla na njega u onoj mjeri koliko nam omogućavaju rezultati dosadašnjih istraživanja.

BAGDADSKA I EGIPATSKA REDAKCIJA

Persijski prijevod *Hezar efsane*, sačinjen na arapski jezik u IX vijeku, po općem uvjerenju modificiran je na taj način što su izvorno arapske priče postepeno potiskivale one persijskog porijekla, ili su same persijske priče bojene lokalnim koloritom i "depaganizirane" su sa ideoloških pozicija novih pripovjedača. Činjenica da je postojao pisani prijevod *Hezar efsane* nije bila dovoljno moćna da se odupre tome procesu jer su priče živjele i razvijale se u usmenoj predaji, naporedo s postojećom redakcijom *Hezar efsane*. Tako je logično pretpostaviti da je prva redakcija priča, ako izuzmemo sami prijevod *Hezar efsane*, ona u kojoj je persijski zbornik ostao kao osnova u koju je ušao znatan broj priča arapskog porijekla.

Priče indijsko-persijskog ciklusa, u koje spadaju mahom fantastične bajke prekrivene nanosima arapskog kolorita, dospjele su na vrlo podesno tlo - u arapski hilafet gdje su već kružile slične priče. Nije bez osnova pretpostavka da su neke priče iz hipotetičnog indijsko-persijskog ciklusa već

¹⁹ Uporediti: Krimski, op. cit., str.83.

živjele u usmenoj predaji Arapa u vrijeme prijevoda *Hezar efsane*, pa i prije toga. Naime, u vrijeme prijevoda persijskog zbornika Arapi su tokom IX i X vijeka u Basri i njenoj okolini već imali mnoštvo "vlastitih" basnoslovnih priča. Korisno je imati u vidu da je Basra u to doba bila međunarodni trgovački centar, pa bi baš bilo čudno da u nju nisu dospijevale priče ili motivi iz okolnih i dalekih zemalja. Priče o Sindabadu Moreplovcu, na primjer, poznate su već u to vrijeme u Basri, a početkom XI vijeka koriste se kao repertoar za pjesnička podređenja. Primjera radi, gaznevidski pjesnik Menučihri (umro 1041) piše panegirik gaznevidskom veziru i pjeva da o tome veziru u narodu kolaju priče čudesnije od onih o Sindabadu.²⁰

Zahvaljujući dragocjenom djelu *Murudž* Mesudija iz X vijeka, raspoložemo pouzdanim podacima o nekim pričama u Bagdadu abasidske epohe. Naime, u prijestonici hilafeta - u Bagdadu - bile su veoma popularne ljubavne priče, kao i one koje se odnose na zakulisne dvorske događaje. Naš revnosni autor bilježi da je u abasidskom Bagdadu bilo naročito mnogo anegdotskih priča o lukavstvima i smicalicama bagdadskih hrsuza i obješenjaka među kojima je bio jedan dio onih što su se "pokajali", pa su pokajnički saradivali s policijom.²¹ U današnjoj verziji *Hiljadu i jedne noći* postoji obilje takvih priča koje će čitaoca do suza zasmijati.

Isti izvor navodi da su u vrijeme halife al Mu'tedida (892-902), potomka Haruna ar-Rešida, Bagdad obilazili popularni pripovjedači mnoštva anegdota o dogodovštinama bagdadskih lopova koje su zasmijavale narod. Njihove dogodovštine i lukavstva bili su poznati pod nazivima *šatâra* i *'ayâra*.²² Raspoložemo čak i imenom tada najpoznatije bagdadske lopuže - Dala.²³

U prilog tvrdnji da je prijevod *Hezar efsane* dospio na plodno tlo govori i autoritativni drevni arapski bibliograf an-Nedim na čije svjedočenje se moramo ponovo pozvati. On navodi da je u X vijeku (oko 940. godine) bagdadski autor Džahšijari, po obrascu *Hezar efsane*, počeo sastavljati poseban zbornik pod naslovom *Hiljadu noći* ili *Hiljadu i jedna noć*. U taj zbornik uvrstio je najbolje indijsko-persijske priče iz *Hezar efsane* dodajući im i bagdadske. Pri tome se nije služio samo postojećim rukopisima, već je priče bilježio i od kazivača, a sastavljačevo nedovršeno djelo nastavio je njegov učenik.²⁴

Na osnovu raspoloživih dokaza, može se reći da su bagdadske priče pridodate indijsko-persijskom ciklusu u X ili početkom XI vijeka i da je time oformljena bagdadska redakcija *Hiljadu i jedne noći* u čiju sadržinu nemamo

²⁰ "Divan" u izdanju Kazimirskog, *Oda* br. 11, stih 16. Navedeno prema: Krimski, op. cit., str. 79.

²¹ Uporediti: Mas'ûdî, *Murûdž*, t. VIII, pp. 164-175.

²² Ibid., p. 164.

²³ Ibid., p. 175.

²⁴ Al-Nadîm, op. cit., p. 304.

potpun uvid budući da nije dospjela do naših dana. Naučnici samo pokušavaju, uz velike napore i s mnogo rizika, identificirati cikluse priča koji bi, u grubim potezima, trebalo da ocrtaju reljef pojedinih redakcija. O tim ciklusima reći ćemo nešto više uz predstavljanje egipatske redakcije djela.

Bagdadska redakcija nastala je u vrijeme očiglednog i dramatičnog opadanja moći abasidske dinastije. Zato je - u fazi slabljenja centralne vlasti i nestajanja blagostanja - razumljiva idealizacija abasidskog hilafeta, kakvu srećemo u pričama. Taj svojevrsni žal za minulim dobrim vremenima kulminirao je u idealizaciji halife Haruna ar-Rešida (786-809). Mesudi (umro 956) navodi da je narod vladavinu Haruna ar-Rešida nazivao prazničnim danima zbog sveopćeg procvata i blagostanja; zato njegov lik nije idealiziran samo u *Hiljadu i jednoj noći* nego i u radovima mnogih historičara.²⁵

Zahvaljujući takvim okolnostima, Harun ar-Rešid se u zborniku predstavja kao idealni vladar koji se noću prurušava i brižno obilazi svoje podanike, što ne odgovara historijskoj istini. Istina je da je Harun ar-Rešid zazirao od opasne gužve i stiske naroda, te zbog toga čak nije ni živio u Bagdadu. Historičar Taberi (r. 838) navodi: "Harun nije podnosio buku i galamu velikoga grada".²⁶

U vrijeme krstaških pohoda, bagdadski zbornik *Knjiga o hiljadu i jednoj noći*²⁷ dospio je u Egipat gdje je, po svemu sudeći, bio znatno popularniji nego u drugim islamskim zemljama. Najstariji podatak o zborniku u Egiptu smješta se u XII vijek, a nalazi se u djelu historičara Ibn Saída (1208-1286). Ovaj historičar njime upućuje na jednog ranijeg autora, al-Kurtubija, iz XII vijeka koji navodi da je u vrijeme zabava omiljenog fatimidskog halife Amira (1101-1130) s najmilijim beduinkama na halifinom dvorcu nedaleko od Kaira, na Nilu, prakticirano kazivanje ljubavnih priča iz *Hiljadu i jedne noći*.²⁸

Nije poznato u pojedinostima u kakvom stanju je stigla bagdadska redakcija zbornika koji je najveću popularnost dostigao u Egiptu u vrijeme

²⁵ Mas'ûdî, op. cit., t. VIII, p. 296.

²⁶ Al-Tabary, *Târîk al-umam wa al-mulûk*, t. II, Kairo, 1336. h. (1917), p. 678. Prurušavao se, zapravo halifa Kadir (991-1031) koji je šetao ulicama Bagdada da bi upoznao život podanika. Međutim, narodu nije odgovaralo da ga u pričama idealizira zato što je bio pod uticajem šiita, pa je na "pripovjedačku scenu" narod izveo Mu'tedida (892-902) kao halifu koji se prurušavao, te se našao i u posjeti bagdadskom mjenjaču s vezirom Hamdunom. (Vidjeti o tome: Ibn al-Alir, *Târîk al-kâmil*, t. IX (Kairo) 1301. h. (1883), pp. 155-6.

²⁷ U srednjovjekovnoj arapskoj književnosti najčešće je sastavni dio svakog naslova bila i riječ *kitâb*: "knjiga o..." Takav naslov preuzeli su i neki evropski prevodioci.

²⁸ Uporediti: I. Estrup, *Issledovanie o 1001 noći, jejo sostave, voznikovenii i razvitii*. Prev. s danskoga: T. Lange. Redakcija i predgovor: A. E. Krimskij, Moskva, 1904, str. 104-5.

vladavine Mameluka (XIV i XV vijek). Ono u šta nema sumnje i o čemu svjedoči sami zbornik jest činjenica da je u Egiptu, kao i ranije u Bagdadu, zatekao obilje priča koje će takođe apsorbirati, primiti ih u moćnu i jedinstvenu maticu što je na svome veličanstvenom pohodu od Indije do Kaira primala folklorne "pritoke" raznih civilizacija i vijekova. U tome su veličina i izuzetnost *Hiljadu i jedne noći*, u tome je njen univerzalizam. Razumije se da je svako novo podneblje u koje je "matica" dospijevala davalo svoju boju i taložilo vlastite nanose, ali je ispod njih ostajao prepoznatljiv reljef osnovnoga toka. Priče pristigle iz Bagdada dobijale su u procesu usmene predaje nijanse lokalnog egipatskog kolorita. Njima su dodavane izvorno egipatske priče kojih je bilo u izobilju, a sežu čak do onih staroegipatskih priča poznatih sa papirusa. Tim pričama drevnog Egipta bavio se i preveo ih G. Maspero.²⁹

Gotovo da nema naučnika koji se ozbiljnije bavio historijom *Hiljadu i jedne noći* a da nije pokušao izvršiti klasifikaciju priča i motiva u zborniku, nadajući se da će ga rezultati klasifikacije i identificiranje folklornih motiva dovesti do sigurnijeg prepoznavanja kontura pojedinih redakcija i porijekla priča. Spomenut ćemo nekoliko najautoritativnijih istraživača.

Semitolog Theodor Nöldeke pokušao je (1888) u navedenom članku uspostaviti razliku između priča egipatskog i bagdadskog ciklusa. Prema toj prilično gruboj podjeli, u egipatski ciklus spadaju priče o kradljivcima, a u bagdadski spadaju gradske novele i Sindabadova putovanja, pri čemu valja imati na umu da su i bagdadske priče djelimično prerađivane u Egiptu.

August Müller je dao značajan doprinos klasifikaciji priča *Hiljadu i jedne noći*, s razlogom insistirajući na njihovoj postepenoj evoluciji i preobražajima kojima su bile podložne pod uticajem različitih sredina u kojima su živjele u usmenoj predaji. On takođe svu pažnju usredsređuje na bagdadski i egipatski ciklus navodeći da mu se čini - što nije bez osnova - kako egipatske priče pokušavaju podražavati bagdadske, te da je umjetnička vrijednost egipatskih znatno manja od one koju imaju bagdadske priče. "Priče bagdadske grupe, međutim, mnogo su svežije i samostalnije, kako u pogledu sadržaja, tako i u pogledu razvijanja predmeta."³⁰ Bagdadski ciklus pridružen je arapskom prijevodu *Hezar efsane* u X vijeku, smatra ovaj naučnik koji, međutim, elegantno prelazi preko indijsko-persijskog ciklusa. Egipatski ciklus priča dodat je zborniku oko XII vijeka. Oestrupov citirani rad imao je znatnog odjeka u ruskoj orijentalistici, vjerovatno zbog toga što je s "malog" danskog jezika preveden na ruski uz autoritativan predgovor akademika Krimskoga. Prihvatajući teze o persijskom prototipu *Hiljadu i jedne noći*, danski istraživač ide tako daleko da tvrdi kako je u našem

²⁹ G. Maspero, *Les contes populaires de l'Égypte ancienne, traduits et commentés*, Paris, 1882; 2-e éd., Paris, 1889. O tome je pisao i znameniti naučnik T. Nöldeke. Vidjeti: *Zu den ägyptischen Märchen* - ZDMG, Bd 42, 1888, pp. 68-72.

³⁰ Salje, op. cit., str. 36.

zborniku ostao potpuno sačuvan dio originalne *Hezar efsane*. U indijsko-persijski ciklus on svrstava priče s motivom pretvaranja ljudi u životinje, te one priče u kojima džini igraju aktivnu ulogu. Bagdadskom ciklusu pripadaju gradske priče erotske sadržine, a egipatskom ciklusu pripadaju priče o razbojnicima i volšebne priče u kojima džini nemaju nezavisne moći, već se potčinjavaju vlasniku neke hamajlije.

Približno slično mišljenje ima i Krimski za koga tipično staroegipatski karakter imaju priče o talismanima (čarobni prstenovi, čarobne lampe, hamajlije), te priče o džinima koji pokorno služe vlasnike talismana bez ikakvih ličnih simpatija, a koje u indijsko-iranskim pričama, naprotiv, nisu zanemarljive.³¹ Prema istom autoru, u egipatsku redakciju uvrštene su i veoma duge priče koje orijentalisti nazivaju romanima, te poučne priče iz moralizatorskih zbornika.³² Takav je, na primjer, "roman" o Omeru an-Numanu za koji se vjeruje da je u abasidskom Bagdadu bio smostalno djelo o borbi protiv kršćana. Međutim, roman je u egipatskoj redakciji dobio elemente fantastičnoga, slično drugim "romanima" o borbi s kršćanima.³³

Sve u svemu, i uvažavajući napore navedenih naučnika pored kojih ima i nemali broj drugih, čini nam se prilično problematičnim to razvrstavanje priča u cikluse i utvrđivanje porijekla pojedinih motiva. Naprezanja orijentalista i usmjeravanje folklorističkih studija u tome pravcu nipošto ne treba minimizirati i dovođiti u sumnju, ali se u istraživačkom žaru ne može previdjeti stanje koje se nama čini očiglednim i ignorirati određena zakonitost u vezi s bajkama koja je već objelodanjena. Naime, uzajamni uticaji raznih motiva tokom vijekova i prilagodljivost priča sve novim i novim sredinama u kojima su živjele kroz dugu usmenu predaju bacaju dovoljno sjenke na te cikluse priča da bi se reljefi sasvim jasno razaznavali i da bi se porijeklo pouzdano utvrdilo. Osim toga, ima mnogo istih sižea bajki u raznim literaturama, pa i u samom zborniku *Hiljadu i jedna noć* gdje u više priča, na primjer, junak odlazi daleko s istim ciljem na leđima džina i sl. Ponovljivost funkcija kao postupaka junaka posmatranih sa stanovišta značaja za tok radnje neočekivano je velika i takođe nerijetko podudarna s funkcijama u bajkama svijeta prilično su zagonetni, pogotovu u tako monumentalnom djelu kao što je *Hiljadu i jedna noć* u kojoj su se dugo taložili motivi drevnih civilizacija.

Naučnici nisu saglasni o tome kada je tačno nastala egipatska redakcija zbornika. Neki smatraju da je redakcija završena čak u XIV vijeku, što je, po svemu sudeći, prerano. Veći dio naučnika pomjera sastavljanje zbornika u

³¹ Krimski, op. cit., str. 81.

³² Ibid., str. 82.

³³ Značajan rad o "romanu" o Omeru an-Numanu (na 48 strana) napisao je: R. Paret, *Der Ritter-Roman von 'Umar an-Nu'mân und sein Stellung zur Sammlung von Tausendundeine Nach. Ein Beitrag zur arabischen Literaturgeschichte*, Tübingen, 1927.

XV vijek, a prevodilac Lane sastavljanje i obradu zbornika situira čak u XVI vijek. Orientalisti koji okončanje egipatske redakcije smještaju u ovako kasno doba čine to oslanjajući se, između ostalog, na "opći duh" zbornika koji odaje Egipat iz toga doba. Razumije se da je bilo naučnika koji su revnosno utvrđivali autorstvo mnoštva stihova želeći i time utvrditi približno vrijeme nastanka *Hiljadu i jedne noći*, odnosno pojedinih priča u njoj. Tako se došlo do saznanja da znatan broj stihova pripada pjesnicima između XII i XIV vijeka.

Sumirajući raspravu o vremenskom situiranju zbornika, ne možemo zanemariti jedan detalj koji upućuje na to da je redakcija *Hiljadu i jedne noći* kakvom raspoložemo danas završena početkom XVI vijeka. Naime, u *Priči o Marufu Obučaru* (990. noć i dalje) spominje se džamija al-Adlija u gradu Kairu. Pouzdani podaci govore da je tu džamiju u predgrađu Kaira podigao sultan al-Melik Tuman bej 1501. godine, što upućuje na kasnu redakciju zbornika.

ARAPSKA IZDANJA ZBORNICA

Postoji velik broj rukopisa *Hiljadu i jedne noći* a otkrivanje novih nije okončano, te je moguće očekivati nova značajna saznanja o historiji zbornika na temelju pretpostavljenog otkrića dosad nepoznatih rukopisa, upravo kao što su i do sada obogaćivana saznanja o njemu zahvaljujući temeljnom proučavanju rukopisa.

Gallandov rukopis zbornika, preko koga su ove priče stupile u Evropu, smatra se jednim od najznačajnijih odlomaka sačuvanih do našeg vremena. Galland ga je prepisao u Siriji u četiri knjige od kojih su pronađene samo tri nakon smrti znamenitog prevodioca. Treći svezak završava se 282. noći, s nedovršenom pričom o Kameruzemanu. Sve četiri knjige iznosile su približno jednu četvrtinu štampanog teksta *Hiljadu i jedne noći*. Salje nas prije nekoliko decenija obavještava da američki naučnik Macdonald priprema izdanje Gallandovog rukopisa koji se do sada vjerovatno pojavio, ali na veliku žalost nemamo uvid u taj dragocjeni rad.

Orientalisti nisu saglasni o tome kada je tačno i gdje nastao Gallandov rukopis. Spomenuti semitolog Nöldeke vjeruje da je napisan u Siriji u prvoj polovini XIV vijeka, dok Macdonald tvrdi da je mlađi barem jedan vijek i da je nastao u Egiptu. I zaista - Salje navodi da se na rubu jednog lista toga rukopisa nalazi čitaočeva napomena s datumom 948. hidžretske godine (1536-7), što je bilo teško previdjeti. Doduše, ne može se proglasiti besmislenom pretpostavka da je taj datum mogao biti upisan i kasnije, a ne baš te godine.

Zanimljivo je da Gallandov prijevod sadrži neke bajke kojih nema u njegovom rukopisu, niti u bilo kojem kritičkom štampanom izdanju zbornika. Istovremeno, te bajke spadaju u nekoliko najljepših, što je kasnije

prevodiocce obavezivalo da ih uključuju u svoje prijevode. To su prije svih priče *Aladin i čarobna lampa*, te *Ali Baba i četrdeset razbojnika*. Izvornici tih priča bili su zadugo nepoznati. Tek krajem osamdesetih godina prošlog vijeka kustos Nacionalne biblioteke u Parizu, Zotenberg, otkrio je dva rukopisa zbornika u kojima se nalazi priča *Aladin i čarobna lampa*. Sretnim sticajem okolnosti, Macdonald je nakon toga u bodlejskoj biblioteci u Oksfordu otkrio izvornik priče *Ali Baba i četrdeset razbojnika* i izdao ga 1910. godine. Izvornici nekih drugih priča uvrštenih u Gallandov prijevod nisu poznati. Moguće je da se francuski prevodilac poslužio izgnanim rukopisom, a nije neosnovana ni pretpostavka da je tokom boravka na Istoku koristio usmeni izvor, vjerovatno maronitskog kazivača Hanu iz Alepa.

Zotenberg je, doduše samo na osnovu rukopisne građe u pariškoj Nacionalnoj biblioteci, došao do zaključka da postoje tri kategorije rukopisa *Hiljadu i jedne noći*. Prvu kategoriju sačinjavaju rukopisi iz azijskih islamskih zemalja i najčešće sadrže samo početni dio *Hiljadu i jedne noći*. U drugu kategoriju spadaju brojniji rukopisi kasnijeg datuma, nastali u Egiptu, a treću sačinjavaju prepisi koji se razlikuju od prethodnih, ali se razlikuju i međusobno.

Nema sumnje da su vijekovima nastajali rukopisi zbornika *Hiljadu i jedna noć*, naporedo s pričama u usmenoj predaji, i vjerovatno naučnicima predstoje uzbuđenja koja će prirediti otkrivanja novih rukopisa bacajući više svjetla na povijest zbornika. Nije nam poznato, na primjer, šta je bilo s Gallandovom maronitskom verzijom koju Borges smatra jednako čuvenom kao i Šeherezadinu.³⁴ Pronalaskom i proučavanjem novih rukopisa ili verzija *Hiljadu i jedne noći* mogla bi biti podvignuta novim provjerama i danas poznata kritička izdanja zbornika kojih ima nekoliko.

I. Izdanje cjelovitog štampanog arapskog teksta *Hiljadu i jedne noći* prvi put se pojavilo 1825-1843. godine u dvanaest knjiga. Prvih devet izdao je breslavski profesor Maximilian Habicht, a preostale tri izdao je poznati arabist Fleischer nakon profesorove smrti.

Habichtovo izdanje zbornika - u nauci poznato pod nazivom "breslavsko" - zapaženo je kao prvo, ali nije osvojilo status široko rasprostranjenog i kritičkog izdanja. Za osnovu svoga izdanja profesor je uzeo izvjesni tuniški rukopis i poredio ga s drugim rukopisima koji su mu bili pri ruci. On je reproducirao tekst iz datih rukopisa unoseći tek neznatne i nerijetko nespretne izmjene, čitajući pogrešno neka mjesta i unoseći pravopisne greške. Macdonald se prihvatio proučavanja građe koja je Habichtu poslužila za izdanje "tuniške redakcije" i utvrdio je da se tako može nazvati samo završni dio Habichtovog rukopisa (od 885. noći), a preostali i najveći dio teksta rađen je na osnovu najraznovrsnijeg rukopisnog materijala. U Habichtovim izdanjima nema nekih priča koje sadrže ostala izdanja, a pada u oči i odsustvo "romana" o Omeru an-Numanu.

³⁴ Borges, op. cit., str. 107.

2. Najrasprostranjenije i najčešće korišteno kritičko izdanje je bulačko (kairsko) koje je tako nazvano po znamenitoj štampariji u kairskom predgrađu Bulak. Na osnovu egipatskog rukopisa, za štampu je to izdanje priredio Englez Machnaghten i zbornik se prvi put pojavio 1835. godine u dvije knjige, a u kasnijim izdanjima najčešće se pojavljuje u četiri toma. Bez izuzetka, naučnici ovo izdanje smatraju jednim od najboljih. Njegov obim sadrži integralni tekst *Hiljadu i jedne noći*, s tim što su oblici narodnog jezika, uglavnom egipatskog, zamijenjeni književnim.

Bulačko izdanje koristili su najpoznatiji svjetski prevodioci: na engleski jezik preveo ga je Edward Lane, na njemački Max Henning, na talijanski Francesco Gabrieli, na francuski J.C. Mardrus. Na bosanski, srpski i hrvatski jezik do sada nije preveden integralni tekst bulačkog izdanja. Stanislav Vinaver je na srpski jezik preveo Mardrusov rad, što obuhvata jedva osminu izvornika. Mardrus navodi da je koristio kao izvornik bulačko izdanje, ali izgleda da ipak nije tako.

3. Takođe je cijenjeno kalkutsko izdanje zbornika koje se prvi put pojavilo 1839-1842. godine. To izdanje preveo je na ruski jezik M. A. Salje (1939. godine), a s ruskog je dospjelo 1949. godine i na srpsko-hrvatski jezik zaslugom prevodioca Marka Vidojkovića.

4. Najzad, jezuitsko bejrutsko izdanje (1880-1882) uvršteno je u kritička izdanja, mada su u njemu, za razliku od prethodnih, izvršena izvjesna moralistička prečišćavanja. Naime, erotski detalji kojih nije malo i koji su mjestimično vrlo pikantni (mnogi prevodioci govore o njima kao o "neprirodnim mjestima") izbačeni su u bejrutskom izdanju. Uprkos tome, valja odati priznanje arapskom filologu Salhaniju koji je bejrutskim izdanjem zbornika veoma doprinio popularizaciji priča iz *Hiljadu i jedne noći* u savremenom arapskom svijetu, među najširoom publikom, te je i s tog aspekta moguće razumjeti njegove intervencije u tekstu izvornika.

PRIJEVODI NA EVROPSKE JEZIKE

a) Prijevodi na francuski jezik

Kada se vraćao s jednog putovanja po Srednjem Istoku noseći među ostalim stvarima i jedan nepotpuni rukopis *Hiljadu i jedne noći*, francuski arabist Galland vjerovatno nije ni slutio kakvo blago predstavlja rukopis o kome je naprijed ponešto rečeno, a sada ćemo navesti tek nekoliko podataka o njegovom prijevodu. Taj siroti i siromašni arabist počeo je po povratku u Pariz prevoditi priče iz *Hiljadu i jedne noći* ne znajući da radi posao od epohalnog značaja i da će time njegovo ime biti ovjekovječeno. Godine 1704. u pariškoj knjižari Barben pojavio se prvi svezak Gallandova prijevoda i za kratko vrijeme je rasprodat. Uspjeh je bio potpuno neočekivan, fantastičan. Na isto tako dobar prijem naišle su i ostale sveske - njih dvanaest ukupno. Posljednji svezak izašao je 1717. godine, kada je Galland već bio

mrtav (1715), tako da nije dočekaio potpuni trijumf svoga djela koje predstavlja tek četvrtinu danas poznatog izvornika.

U vezi s Gallandovim prijevodom postoji jedan prividan paradoks. Naime, najveći broj kasnijih prevodilaca i orijentalista smatra da je Gallandov prijevod, sa stanovišta današnjeg poimanja književnopravidilačkog rada, najnepouzdaniji i toliko slobodan da vjerovatno ne bi bilo pretjerano nazvati ga prijevodom-interpretacijom. Tako komotan odnos prema izvorniku danas ni jedan prevodilac ne može ni zamisliti, akamoli dozvoliti sebi. Pa ipak - ili upravo zbog toga - Gallandov prijevod je bio neuporedivo najčitaniji, a mnogi i danas u njemu osjećaju omamljujuću aromu. Prijevod inventivnog Gallanda preveden je na mnoštvo jezika, a Borges navodi kako je - da bi paradoks bio potpun - preveden čak i na arapski.³⁵ Da Galland nije tako odvažno i kreativno prilagođavao arapski izvornik tadašnjem francuskom ukusu, pitanje je da li bi sudbina *Hiljadu i jedne noći* bila upravo takva kakva je sada. Poznajući dobro ukus svojih sunarodnika i savremenika, prevodilac je odstupao od izvornika gdje god mu se činilo da je to neophodno radi postizanja osnovnog cilja. Zarad finog ukusa i dobrog odgoja, Galland je tražio mjeru u prijevodu tzv. skarednih mjesta, sramežljivo pokrivajući obnaženost izvornika. André Gide mu je 1921. godine (u *Morceaux choisis*) zamjerao zbog čestitosti, a Borges se gotovo ljuti na Gidea, vjerovatno s pravom, jer ugledni Francuz olahko zanemaruje značaj vremenske distance.

Za žaljenje je što Galland u svoj prijevod nije uključio mnoštvo stihova, a i one koje je zadržao preveo je prozom ne izdvajajući ih od ostalog teksta.

Znatno poslije Gallanda, kada se u Evropi već pojavilo više prijevoda, na francuskom jeziku je 1899. godine objavljen znameniti prijevod Mardrusa koga su dugo kitili epitetom "najvjernijeg prevodioca" priča iz *Hiljadu i jedne noći*. Vjerovatno je podnaslov *Doslovni prijevod cjelovitog arapskog teksta* trebalo da čitaocu odmah sugerira takav zaključak. Razumije se da isticanje "doslovnosti" u naslovu ima sasvim određenu vezu sa odveć "kreativnim" prijevodom Gallanda. Međutim, pokazalo se da je Mardrusov prijevod daleko od doslovnosti, a mnogo bliže Gallandovoj samodovoljnosti. Mardrus je smatrao dopuštenim takve vrste intervencija za koje je vjerovao da poboljšavaju pismenost i unapređuju stil zbornika. Znao je ubacivati čitave međuigre, dodavati nebitne pojedinosti, te unositi obilje vlastitih emocija i eksplicirati vlastiti stav prema stvarima ili pojavama. Zato Borges veli da Mardrus "ne prevodi riječi, nego prizore iz knjige: prevodioci te slobode nemaju, ona je dopuštena crtačima".³⁶ Mardrusovi opisi su znatno raskošniji i u življim tonovima nego što su Šeherzadini, a kada mu nešto zasmeta ne libi se da to ispusti. Istini za volju, tako osvojena, možda i

³⁵ Borges, op. cit., str. 108.

³⁶ Ibid., str. 119.

uzurpirana prevodiočeva sloboda, veoma je plodotvorna: on je nadahnut, inventivan i, reklo bi se, samodovoljan, te djelo u njegovom prijevodu diše novim dahom i diči se drukčijim, gizdavim ruhom. Učeni arabisti danas ne mogu biti impresionirani Mardrusovom slobodom, ali su mu znameniti književnici upućivali velikodušne pohvale. Već spomenuti André Gide uputio mu je zapažene komplimente kontrastirajući njegov prijevod s Gallandovim, a ustreptali Borges 1935. godine zaključuje o Mardrusovom prijevodu: "Nama mora biti važna njegova nevjernost, njegova stvaralačka i sretna nevjera."³⁷

Mardrusov prijevod ne može izdržati naučnicku kritiku. On je bio opsjednut idejom da sačini prijevod izuzetnih književnih vrijednosti nadmeno se odnoseći prema relativno siromašnom stilu izvornika i ne mareći ni najmanje za naučničke preciznosti. Preduzumljivi francuski ljekar tako je postigao svoj cilj, jer je prijevod doživio ogroman uspjeh, možda baš zahvaljujući prevodiočevoj samovolji i uprkos upozorenjima stručnjaka na njegovo vrlo površno poznavanje arapskog jezika: ushićeni čitaoci nisu tražili naslovom proklamiranu tačnost prijevoda i nisu se osjećali prevarenim, već su se sa zadovoljstvom prepuštali zapljuskivanju Mardrusovog jezika čije se deskripcije znaju obrušavati u pravim slapovima.

Zavirujući u Mardrusov rad, te u onaj koji je s Mardrusovog prijevoda sačinio Stanislav Vinaver na srpski jezik, brzo smo posumnjali u tvrdnju francuskog ljekara, čijoj slavi je doprinijelo i uspješno oslobođenje od Gallandove sramežljivosti pri prevođenju erotskih detalja, da se i on služio bulačkim izdanjem, jer su upadljivo velika odstupanja u odnosu na originalni tekst. U izvorniku ima veoma malo ritmizirane proze koju Mardrus tek povremeno ritmizira, a neka mjesta koja u izvorniku nemaju ni ritam ni rimu on je pokušao ritmizirati i rimovati brzo gubeći koncentraciju. Ilustracije toga truda ponudit ćemo u odjeljku o Vinaverovom prijevodu na srpski jezik. Najzad, u velikom broju slučajeva stihovi u Mardrusovom i Vinaverovom prijevodu naprosto su neprepoznatljivi u odnosu na izvornik i vrlo grubo brkaju se forme: nekada stihove prenose u distisima, nekad u katrenima, itd.

Takav odnos prema izvorniku može biti nevažan čitaocu koji ne poznaje arapski jezik i originalni tekst, ali za svakog arabistu Mardrusov rad mora predstavljati izazov da se pokuša doći do prijevoda koji će takođe imati velike estetske vrijednosti, ali i s više uvažavanja odnositi se prema originalnom tekstu. Nužnost prevladavanja Mardrusovih slabosti davno je postala neodložnom.

b) Prijevodi na engleski jezik

Dvadeset godina nakon Gallandove smrti rodio se engleski prevodilac *Hiljadu i jedne noći* Edward Lane. Preozbiljni prevodilac Lane, koji je

³⁷ Ibid.

objavio svoj rad u periodu 1839-1841. godine, tako je temeljito pristupio prevodilačkom zadatku da je punih pet godina proveo u Kairu u okviru priprema za poduhvat. Potpuno se poistovjećujući s Arapima, živio je s njima danonoćno, upražnjavajući sve arapske običaje i marljivo učeći jezik, te je tokom tih pet godina temeljito savladao arapski jezik i detaljno upoznao egipatske naravi. Međutim, ništa mu nije pomoglo da potisne britansku sramežljivost i puritanski moral. Laneova krutost u tom pogledu imala je vrlo ozbiljne posljedice za njegov prijevod kome ne znamo ravna po moralizatorskim intervencijama, ispuštanju dijelova priča, ili čitavih priča koje su mu se činile nepodesnim. U mnoštvu čednih fusnota Lane objašnjava kako izostavlja "gadosti", potpuno "pokudne zgone", kako mu je neki redak "odveć vulgaran za prevođenje". U jednoj napomeni, na primjer, stoji i to da je *Priča o Bojadžiji* potpuno nepodesna za prijevod. Svaki erotski detalj, čak i aluzije na putenost, ovaj učeni prevodilac je revnosno i nemilosrdno, s gađenjem, progonio sa svojih stranica opterećujući ih obiljem sterilnih tumačenja.

I ne samo to. Budući da je zaista dobro poznao muslimanske običaje i egipatski folklor, Lane je neumorno ispisivao tumačenja demonstrirajući učenost: objašnjavao je način odijevanja, jelovnik, vjerske obrede, igre - sve do teksta o kapilarnosti nogu kraljice Belkise. Čitaocu naprosto pamet staje zbog saznanja šta sve Lane umije tumačiti u svome prijevodu. Moglo bi se reći da je kao svojevrsna nagrada za tu učenost uslijedilo objavljivanje bilješki u posebnoj knjizi pod naslovom *Arapsko društvo u srednjem vijeku*, knjizi koja je ocijenjena kao prava etnografska enciklopedija.

Laneova naučnička strogost i akribija, izvrsno poznavanje arapskog jezika i običaja, čitavi zborovi sramežljivih a glagoljivih fusnota u dnu stranice kojima je zadatak da opravdaju inkvizitorski progon erotike arapskog zbornika i, naravno, etnografska dimenzija djela, pribavili su ugled njegovom prijevodu koji je, recimo još, podražavao jezik *Biblije*.

Odnos prenaplašene dokumentarnosti prevodiocevog neodmjereno tumača i umjetničke vrijednosti fantastičnih priča zaista mogu biti problematični sa stanovišta današnje metodologije nauke o književnosti, ali ne možemo prešutiti činjenicu da je *Encyclopaedia Britannica* zaključila kako je Laneov prijevod "i danas najbolji za zaista ozbiljne svrhe". Salje takođe smatra da je Laneov prijevod arapskog izvornika "u pogledu tačnosti" bolji od svih ranijih i od većine kasnijih prijevoda.³⁸ Saljeva pozitivna ocjena ne može začuditi čitaoca koji se susreo s njegovim prijevodom: "tačnost prijevoda" i brojne bilješke, sve do priloga o arapskoj metrici, odlikuju rad ruskog prevodioca, premda je njegov tumač neuporedivo skromniji od Laneovog.

³⁸ Otprilike u isto vrijeme kada se u Londonu pojavio Laneov rad, u Kalkuti je počeo izlaziti Torensov prijevod *Hiljadu i jedne noći*, ali taj posao nije okončan: izašla je samo jedna knjiga (50 prvih noći).

Laneov odnos nepodnošljivosti prema erotici u *Hiljadu i jednoj noći* ozbiljno je iritirao drugog značajnog engleskog prevodioca, konzula Richarda Francisa Burtona, koji je 1872. godine počeo prevoditi *Hiljadu i jednu noć* odnoseći se prema izvorniku tako da možemo reći kako je njegov prijevod uperen protiv Laneovog.

Veliki svjetski putnik Burton, jedan od rijetkih kršćana koji su posjetili Meku i koji je u derviškim odorama radio kao liječnik u Kairu, prihvatio se prijevoda kalkutskog izdanja *Hiljadu i jedne noći* riješen da, između ostalog, šokira britanski puritanski moral prema kome je odmalena imao averziju. On je svoj prijevod u deset knjiga takođe snabdio mnoštvom primjedbi, ali je, za razliku od sramežljivog Lanea, s posebnim užitkom prevodio erotske detalje trudeći se da od svih mogućih varijanti pronađe najskaredniju. Ta mjesta je naročito isticao da bi u desetoj i posljednjoj knjizi u pogovoru napisao poseban odjeljak pod naslovom *Pomografija*. Prevodilac je uz kalkutsko izdanje koristio i neka druga, a prijevod je dopunjavao i pričama iz breslavskog izdanja, što je znatno povećalo obim prijevoda koji je, uz Payneov, prvi prijevod integralnog teksta na engleski jezik.

Neuobičajeno energični Burton koji je ostavio sedamdeset i dva svezka vlastitih djela sačinio je prijevod *Hiljadu i jedne noći* s takvom srčanošću i otvorenošću kako to niko prije njega nije učinio: sočni prijevodi erotskih detalja i obilje primjedbi koje svjedoče o njegovoj velikoj samouvjerenosti više nego o učenosti za mnoge su bili dovoljno jak razlog da s poštovanjem govore o Burtonovom prijevodu. Ne samo čitaoci, već i neki specijalisti arabisti s uvažavanjem su se odnosili prema tome prijevodu. Međutim, ima i onih koji netolerantnim tonom ocjenjuju Burtonov prijevod kao nečitljivu smješu arhaizama i barbarizama.

Burtonov prijevod ima još jednu odliku koja ga čini jedinstvenim u odnosu na ranije prijevode, izuzimajući Payneov. Budući i sam pjesnik, Burton se odvažio na prepjev stihova iz *Hiljadu i jedne noći*, što je uistinu ravno podvigu čijeg nemjerljivog značaja može biti svjestan samo onaj ko zna kako je klasična arapska poezija dovedena do tehničke perfekcije. Istina je da mnogi nisu zadovoljni Burtonovim prijevodom stihova,³⁹ ali se nama čini dostojnom pohvale sama odvažnost toga srčanog engleskog konzula koja će služiti kao primjer i izazov onima što će doći poslije njega. Jer, ne računajući ispuštanje stihova kakvo bilježimo u prijevodima *Hiljadu i jedne noći*, pretežno prozno prenošenje stihova lošije je od svakog prepjeva.

Burtonov veoma obiman prijevod (uključivao je čak i prijevode sa drugih jezika) predstavlja pravu bibliofilsku vrijednost: štampan je samo u hiljadu primjeraka, za pretplatnike "Burton Cluba", a sudskim ugovorom precizirano je da neće biti ponovljenih izdanja.

³⁹ Vidjeti: Borges, op. cit., str. 113; Salje, op. cit., str. 59.

Na engleskom jeziku je zapažen i Payneov prijevod *Hiljadu i jedne noći* koji je takođe štampan samo za pretplatnike, u vrlo malom tiražu (500 primjeraka) i koji je bio izuzetno skup. S Burtonovim se može porediti utoliko što je, uz njega, prvi potpuni prijevod na engleski jezik; zatim, John Payne koristio se breslavskim izdanjem, pored kalkutskog koje mu je služilo kao osnova, tako da su od ukupno devet knjiga čak četiri dopune iz drugih često nekritičkih izdanja.

Valja zabilježiti da je John Payne naučio arapski jezik samo zato da bi preveo *Hiljadu i jednu noć*. Radeći taj odgovorni posao veoma pažljivo, težio je da da što je moguće vjerniji prijevod. Erotska mjesta u zborniku - taj uvijek aktuelni prevodilački problem - nije ispuštao, ali je, u nedostatku odvažnosti, "ogrtao" ih arhaizmima ili provincijalizmima malo poznatim širokom krugu čitalaca.

Payne je takođe prepjevao stihove, a o tome njegovom poduhvatu ruski prevodilac Salje izražava se negativno jedva suzdržavajući bijes i optužujući ga da je "svesno uveo u zabludu čitaoce koji ne znaju arapski jezik". Zamjera mu što je stihove preveo "običnim evropskim metrom" koji ima malo zajedničkog s metrom originala.⁴⁰

Kao i u Burtonovom primjeru, skloni smo podržati izuzetne napore da se prepjevaju stihovi, izražavajući ovdje čuđenje Saljeovoj zamjerci zbog "običnog evropskog metra": zar je potrebno objašnjavati stručnjaku razliku između kvalitativne i kvantitativne (arapske) metrike, te previdati rizike koje to razlikovanje implicira u prevodilačkim poduhvatima?

c) Prijevodi na njemački jezik

Premda su se naučni radovi o *Hiljadu i jednoj noći* rano javili u Njemačkoj - među prvima u Evropi - prijevodi na njemački jezik u to doba nisu rađeni istom dinamikom kao na francuskom i engleskom jeziku.

Prvi prijevod na njemački jezik potpisao je Gustav Weil (1839-1842) objavivši ga u četiri knjige. Njegov rad uglavnom je povoljno ocijenjen, a hvalio ga je i sam Burton.

Uz njemačkog Židova Gustava Weila koji je savjesno obavio posao, bilježimo i prijevod Maxa Henninga, lajpciškog arabiste i prevodioca *Kur'ana*. Upućeni čitaoci ocjenjuju njegov stil kao suhoparan i monoton. Obim Henningovog prijevoda je prevelik jer je, sastavljajući vlastiti zbornik, koristio više izdanja među kojima i Zotenbergov rukopis i Burtonov dodatak *Hiljadu i jednoj noći*.

Lajpciška firma "Insel-Ferlag" počela je 1921. godine izdavati Greveov prijevod koji je, zapravo, prijevod Burtonovog djela, izuzimajući Greveove enciklopedijske bilješke. Kasnije se izdavač počeo baviti idejom

⁴⁰ Salje, op. cit., str. 58.

da se priredi izdanje u kome bi Greveov prijevod bio tek upoređen s arapskim tekstom, a da se ponovo prevedu samo stihovi. Međutim, od te zamisli se odustalo, pa se prevođenja arapskog izvornika latio semitolog E. Littmann.

Littmannov prijevod u šest svezaka (1923-1928) dočekan je uz sveopće pohvale. *Encyclopedia Britannica* izdašno hvali ovaj prijevod kao "najbolji od svih koji danas kolaju". Njegov stil je blizak izvorniku: razumljiv, čitak, bez patosa i ushićenosti. Staložen i mirni prevodilac je bez ustezanja, ali i bez prenaplašavanja, prevodio erotska mjesta oko kojih su se raniji prevodioci toliko sporili. Njemački discipliniran, Littmann je odmjeran i u pisanju napomena mjestimično korisnih za razumijevanje teksta.

Što se tiče stihova, preveo ih je, poput Burtona i Paynea, na njemački metar navodeći s pravom i možda ciljajući na drukčije prevodioce da bi zvučalo čudno, kao prijevara, kada bi nakon bezbroj puta nagoviještenih stihova ("o tome je neko izgovorio divne stihove", kazuje Šehrzada) uslijedio prozni, filološki i estetski neutralni zapis sjajnih stihova izvornika. Drugi prevodioci - naročito oni rani, ali je bilo i potonjih - nisu marili za takva razočarenja koja su priređivali čitaocima, vjerovatno zbog toga što su bili svjesni svoje književničke i prevodilačke inferiornosti u odnosu na pjesničku perfekciju izvornika. Sve u svemu, čini se da je njemačka čestitost u Littmannovom prijevodu na najbolji način ostvarila susret s plemenitim arapskim izvornikom.

d) *Prijevod na talijanski jezik*

Sticajem okolnosti na koje smo ranije ukazali, nemamo podataka o prijevodima *Hiljadu i jedne noći* na talijanski jezik osim o onome iz pera najpoznatijeg talijanskog arabiste Francesca Gabrieliya u čiji rad smo imali i neposredan uvid. Gabrieli je dovoljno poznat i autoritativan da njegov prijevod može biti predstavan za talijansko govorno područje, bez obzira na to što je njegova *Istorija arapske književnosti* (prevedena u nas) s razlogom naišla na višekratne negativne ocjene u našoj publici.

Izdavač "Einaudi" je 1948. godine u četiri knjige objavio prvo izdanje Gabrielijevog prijevoda *Hiljadu i jedne noći* sačinjeno po bulačkom arapskom izdanju. Djelo je opremljeno prevodiočevim valjanim predgovorom i odmjerenim napomenama u dnu stranice.

Gabrielijev prijevod je naučnički temeljito i ozbiljno urađen. To je vrlo pouzdan i discipliniran, gotovo strog prijevod koji uliva povjerenje. Međutim, te prevodiočeve osobine zahvaljujući kojima se prijevod u cjelini može smatrati dobrim, možda i više od toga, pokazale su se nedostatnim u susretu sa stihovima *Hiljadu i jedne noći*. Upravo onome od čega je zazirao hvaljeni Littmann i čemu je uspio sretno umaći, podlegao je učeni Gabrieli.

Naime, stihovi u Gabrielijevom prijevodu ničim ne podsjećaju na stihove, a u tekstu se izdvajaju samo drugom vrstom sloga. Sav prevodiočev

napor usmjeren je na doslovno i precizno prenošenje značenja stihova u formi proznih zapisa. U tom smislu uspjeh je potpun: značenje stihova preneseno je pouzdano (premda često nije lahko ni to ostvariti), ali ostaje za žaljenje što im nije data ma kakva prozodijska forma. Štaviše, Gabrieli ide tako daleko da ne razlikuje polustihove koji čine stih u klasičnoj arapskoj poeziji, već redovno dva polustiha prevodi jednim stihom, pri čemu se granice polustihova ne mogu ni nazrijeti. Saosjećajući sa talijanskim čitaocem, pokušavamo zamisliti njegovo razočarenje, koje je tako razložno izbjegavao Littmann, kada nakon najave stihova uslijede nemušti prozni zapisi.

Osnova Gabrielijevog prijevoda je bulačko izdanje, a povremeno je konsultirao kalkutsko. Najzad, ugledni talijanski arabist povodio se za brojnim prethodnicima koji su osnovama svojih izdanja dodavali priče posuđene iz drugih rukopisa ili redakcija. Tu praksu kojoj se ne može prigovoriti uveo je već prvi prevodilac Galland. Tako je i Gabrieli dodatku svoga prijevoda priložio priču *Aladin i čarobna lampa* koje nema ni u bulačkom, ni u kalkutskom izdanju.

e) Prijevodi na ruski jezik

Ruska prijevodna literatura je začuđujuće dugo ostala bez prijevoda *Hiljadu i jedne noći* neposredno s arapskog jezika. Čak se i ruska orijentalistika, koja je u postrevolucionarnom Sovjetskom Savezu postala veoma jaka, nedovoljno zanimala za taj zbornik. Bibliografi su rijetko bilježili ruske radove o *Hiljadu i jednoj noći*, pa je i čuvena Chauvinova *Bibliografija* zaobišla slavenske jezike. Ruska bibliografija o *Hiljadu i jednoj noći* stiže veoma kasno, iz pera akademika Krimskog koji ju je priložio uz prijevod na ruski jezik već navođenog Oestrupovog djela o izučavanju *Hiljadu i jedne noći*. U tome radu Krimski navodi četiri glavna ruska prijevoda.⁴¹

1. "Dobar prijevod" na ruski jezik potpisao je Ju. Dopolmajer, ali s francuskog jezika, tačnije preveo je Gallandov rad. Prema tome, Dopolmajerov rad ne samo da nije prijevod s arapskog jezika, već ne predstavlja ni integralni tekst. Izdanje se pojavilo u tri toma (Moskva, 1889-1890) s cijenjenim predgovorom akademika Veselovskog drugom tomu.

2. S "neuljudnog" francuskog prijevoda (Mardrusovog) pojavio se prijevod na ruski jezik, u četiri toma (Moskva, 1902).

3. Laneov prijevod na engleski jezik prenijela je na ruski L. Šelgunova. Izdanje se pojavilo u dva toma u Moskvi 1908-1909. godine i doživjelo je dva izdanja. Ne raspoložemo s više podataka o ovim prijevodima.

⁴¹ Krimski, op. cit., str. 82.

4. Prvom prijevodu s arapskog jezika pristupio je M. A. Salje (po kalkutskom izdanju). Izdavanje djela, čiji je redaktor akademik I. Ju. Kračkovski, završeno je 1939. godine. Opremljeno je odličnim predgovorom prevodioca kome prethode kratke uvodne besjede Maksima Gorkog i Sergeja Oljdenburga. Izvršne ilustracije (djelimično u boji) uradio je N. A. Ušin.

Saljeov prijevod za nas ima poseban značaj zbog toga što je preveden na srpskohrvatski jezik (prev. Marko Vidojković) i zato što je to do danas jedini prijevod integralnog arapskog teksta na jezike naroda bivše SFRJ, a doživio je mnoštvo izdanja. To su razlozi zbog kojih zaslužuje poseban i duži osvrt koji ćemo ponuditi u narednom odjeljku: čini nam se uputnijim da tamo iznesemo svoja zapažanja zato što nismo imali uvid u prijevod na ruski jezik, već Saljeov rad poznajemo samo preko Vidojkovićevog prijevoda. Napominjemo da taj posredni uvid ne predstavlja prepreku za kritički osvrt, jer ćemo pažnju usredsrediti samo na ona mjesta za koja ni na tren ne sumnjamo da bi mogla biti posljedica razlikovanja Saljeovog i Vidojkovićevog jezika.

PRIJEVODI NA BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK*

Ni na jedan od navedenih jezika nije preveden integralni tekst *Hiljadu i jedne noći* s arapskog jezika. Osim toga, malo radova je napisano o tome djelu i, koliko znamo, jedino je istaknuti bibliograf Bisera Nurudinović u svoje dragocjene bibliografske sveske uključila radove o *Hiljadu i jednoj noći*, ali ni taj pregled nije cjelovit budući da Bisera Nurudinović obuhvata samo određene periode.⁴² Mi ćemo ovom prilikom registrirati parcijalne i jedan cjeloviti prijevod *Hiljadu i jedne noći* na navedene jezike, ali zbog ratnih okolnosti i činjenice o spaljivanju bošnjačkih bibliotečkih fondova nismo u stanju registrirati i sva izdanja tih prijevoda. Zbog istih razloga, koje bi cinici nazvali objektivnim, ne pretendiramo na to da je konačan naš uvid u izdanja i studije o *Hiljadu i jednoj noći*. Pridržavamo pravo da ga dopunimo u neko doba mentalnog ozdravljenja jurišnika i na samu ideju Bosne.

* Ovdje smo suočeni s jednim praktičnim problemom: donedavno su ova tri jezika bili objedinjeni u službenom nazivu *srpsko-hrvatski* ili *hrvatsko-srpski*. Uprkos velikoj sličnosti, mi ih razlikujemo, pa ćemo bosanskim zvati one prijevode koje su dali Bošnjaci, srpskim koji su nastali na srpskom govornom području, te hrvatskim prijevode na hrvatskom govornom području. Time nismo riješili sve probleme, jer je, na primjer, Vidojkovićev prijevod i kroatiziran, ali je, prema našem saznanju, nastao na srpskoj jezičkoj varijanti.

⁴² Vidjeti: B. Nurudinović, *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1918-1945*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986; *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1945-1960*, Sarajevo, 1968; *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1961-1965*, Sarajevo, 1981; *Naši noviji prevodi iz klasične arapske književnosti*, POF VIII-IX, Sarajevo, 1958-9, str. 253-6.

Naše prijevode navodit ćemo abecednim redom.

1. Alija Bejtić je poznati bošnjački orijentalist u čijem opusu se nalazi i manji dio prijevoda *Hiljadu i jedne noći* s arapskog jezika. Njegovi prijevodi doživjeli su nekoliko izdanja i priče su uvrštavane u razne izbore. Koliko znamo, prvi prijevod pojavio se u Zagrebu 1951. godine pod naslovom *Tisuću i jedna noć* (izbor, prijevod i tumač: A. Bejtić) na 480 strana. Čitaoca u Predgovoru očekuje "upozorenje" da je štivo namijenjeno široj čitalačkoj publici, a posebno srednjoškolskoj omladini. Zagrebački izdavač "Mladost" je iste godine objavio knjižicu Bejtićevih prijevoda pod naslovom *Čarobni konj. Bajke iz Tisuću i jedne noći*. U izdanju sarajevskog "Veselina Masleše" (2. izdanje 1986.), pod naslovom *Hiljadu i jedna noć*, objavljene su priče *Sedam Sindbadovih putovanja*, *Čarobni konj*, te *Bajka o trgovcu i duhu*.

Na žalost, nije poznato koji arapski izvornik je koristio A. Bejtić, te je teško priti mu kritički.

2. Osman Nuri Hadžić i Fehim Spaho prvi su u nekadašnjoj Jugoslaviji pristupili prevođenju *Hiljadu i jedne noći* s arapskog jezika. Njihovi prijevodi objavljivani su u bošnjačkom mjesečniku "Behar" (god. II-VII), a kasnije su sabrani u četiri zasebne sveske. Nažalost, ova dvojica arabista preveli su samo 96 noći.⁴³

Do ovoga prijevoda nismo mogli doći, te smo imali tek djelimičan uvid u njega u god. II "Behara" (Sarajevo, 1901-2). Na osnovu toga, možemo reći da je prijevod sasvim dobar i - kako bi rekli neki prevodioci - tačan. Naracija je tečna, relaksirajuća, u stilu bajki, kao što i priliči. Patina Nuri Hadžićevog i Spahinog jezika sa današnje distance uglavnom godi, premda je mjestimično očigledno da bi bilo poželjno odmjereno lektorsko uređivanje. Ipak je od tada prošlo mnogo vremena!

Ni ovi prevodioci ne navode podatke o svome izvorniku.

3. Među prijevodima s drugih jezika, bilježimo one iz pera Janje Jovanović i Vande Ivanišević kojima je kao izvornik poslužio prijevod na njemački jezik. Na žalost, nije poznato koji je njemački izvornik korišten: možda je to jedan od onih prijevoda koji se takođe nisu služili originalnim arapskim tekstom i u tom slučaju je put do originala veoma dalek. Ovdje je očigledno kako u odgovornim prevodilačkim i izdavačkim poslovima nije dovoljno naznačiti samo s kojeg jezika je djelo prevedeno, već je neophodno navesti, ukoliko "pozajmljeni" prijevod nije s originala, ime prevodioca čije djelo je uzeto kao izvornik.⁴⁴

⁴³ U izdanju Islamske dioničarske štampne (Sarajevo, 1925) pojavio se naslov: Fehim Spaho, *Hiljadu i jedna noć* (str. 640).

⁴⁴ Ekstreman primjer nemara imamo u jednom drugom slučaju: Jasna Šamić ne navodi čak ni s kojeg jezika je prevela "svoje" priče iz zbornika.

Rad ovo dvoje prevodilaca objavljen je u dvije knjižice sarajevske biblioteke "Lastavica": jedna pod naslovom *Sindbad Moreplovac* (1965), a druga je *Ali Baba i četrdeset razbojnika* (1962).

4. Besim Korkut - taj prevodilac impresivne energije koji je preveo *Kur'an* s arapskog na bosanski jezik, i to vrlo uspješno⁴⁵ - objavio je najviše prijevoda *Hiljadu i jedne noći*, premda je i to veoma malo u odnosu na cjeloviti arapski izvornik. Korkutovi prijevodi su, s razlogom, doživjeli najviše izdanja u raznim izborima, te se stvara utisak o većem obimu njegovih prijevoda nego što ih zaista ima.

Davne 1953. godine pojavile su se četiri knjižice Korkutovih prijevoda u izdanju beogradske "Jugoštampe", opremljene crnobijelim ilustracijama Save Nikolića: *Šehrzada i druge bajke iz 1001 noći* (str. 83); *Sindbad Moreplovac, Ali Šar i lepa Zumuruta. Bajke iz 1001 noći* (str. 92); *Čarobni konj i Hasan Zlatar. Bajke iz Hiljadu i jedne noći* (str. 82); *Ali Baba i četrdeset razbojnika i druge bajke iz 1001 noći* (str. 77). Za ovim knjigama slijedila su nova izdanja Korkutovih prijevoda pod novim naslovima, da bi 1990. godine, znatno nakon prevodiočeve smrti, Sulejman Grozdanić priredio izbor iz Korkutovih prijevoda pod naslovom *Hiljadu i jedna noć*, poprativši izbor vlastitim predgovorom i dijelom napomena, te bilješkom o prevodiocu.⁴⁶

Pedantni i marljivi sarajevski arabist Besim Korkut (i njegovi izdavači) napravili su začuđujući propust ne navodeći kojim izdanjem arapskog izvornika se prevodilac koristio. Običnom čitaocu dovoljno je istaknuti podatak da su priče prevedene s arapskog jezika, ali - budući da izdanja arapskog teksta nisu podudarna - otežan je kritički pristup prijevodu za one čitaoce koji bi htjeli vrednovati Korkutov rad. Tako smo i mi na više mjesta bili u prilici da se ne složimo s prevodilačkim rješenjima, ali nas je anonimnost izvornika sprečavala u tome. Ilustracije prevodilačkih nedostataka, ili izvjesne nedorađenosti, koje ćemo ponuditi u nastavku izlaganja uzimali smo samo u onim slučajevima kada smo bili sigurni u odnos podudarnosti originala i prijevoda.

Opći utisak o Korkutovim prijevodima je povoljan: to je korektan i "vjerodostojan" djelimični prijevod *Hiljadu i jedne noći*. Usudujemo se reći da je to najbolji prijevod na naš jezik, računajući čak i posredne prijevode sa evropskih jezika. Već pri prvome kontaktu s njime, čitalac osjeti ugodu prepuštajući se lagahnom i relaksirajućem pripovjedačkom toku i smirenom jeziku koji uspješno podražava jezik naših narodnih priča. Očigledno je duh narodnih priča bio sasvim blizak Korkutu.

⁴⁵ Prvo izdanje prijevoda *Kur'ana* pojavilo se 1977, dvije godine nakon prevodiočeve smrti.

⁴⁶ Radi više pojedinosti o izdanjima Korkutovih prijevoda *Hiljadu i jedne noći*, upućujemo na *Bibliografiju jugoslovenske orijentalistike* Bisere Nurudinović.

Prevodiočevo sjajno poznavanje arapskog jezika (završio je studij na kairskom al-Azharu) na takvom je nivou da nam se čini kako nadmašuje poznavanje vlastitog jezika. Međutim, tu se suočavamo s jednim prividnim paradoksom koji se, na žalost, ispoljio u Korkutovim prijevodima. Naime, u njegovom primjeru vidimo kako izvrsno poznavanje jezika izvornika ne predstavlja automatski nenadoknadivu prednost u prevođenju književnog umjetničkog teksta. Jer, uspješno prevodiočevo stilsko kreiranje koje djelu daje živost, bolje reći: život u novoj sredini djelotvornije je od učenog prijevoda i demonstrativnog poznavanja jezika originala. Prema tome, naša polazna ocjena o korektnosti i vjerodostojnosti prijevoda - ocjena koja je upućivana i nekim evropskim prijevodima - izražava poziciju čitaoca-profesionalca, a ne puni vrednosni sud, estetičku poziciju utemeljenu na estetskim vrijednostima prijevoda.

Kao ilustraciju prethodnog, navest ćemo dva odlomka Korkutova prijevod uzeta nasumično: oni nisu ni najbolji ni najgori, ali svjedoče o manjkavostima karakterističnim za prijevode s arapskog na bosanski jezik.⁴⁷

Naime, nakon maločas spomenute prvotne lagodnosti koju osjeti pri susretu s ovim prijevodom pažljiv čitalac se počne vpoljiti zbog neugodnog prodora arapskih sintaksičkih obrazaca stranih našem jeziku. Nevolja je utoliko veća što je povrijeđen ukus običnog čitaoca, neupućenog u jezik izvornika. U prvom odlomku moglo bi se raspravljati, povremeno bi to bilo i poželjno, o drukčijoj organizaciji rečenica,⁴⁸ ali ovom prilikom ukazujemo samo na nepodnošljiv žamor zamjenica koje u prijevodu stvaraju pravi komunikacijski šum, iako su u izvorniku neumitne i veoma funkcionalne:

"Onda *ga* ostaviše da onako leži na zemlji, a *one* produžiše *svoj* put. *Ja* se prestravih kada *to* vidjeh, ali srce *moje* ostade u *one* djevojke. Ne prođe više od sata pa se pojaviše ljudi i svako uđe u *svoj* dućan, svijet poče da hoda čaršijom i okupiše se oko *onog* pogubljenog zagledajući *ga*. *Ja* onda izadoh iz *svog* skloništa, niko me ne primjeti. Ljubav prema *onoj* djevojci bijaše ovladala *mojim* srcem, te se *ja* počeh potajno raspitivati za *onu* djevojku, ali mi niko o *njoj* ne znade ništa reći. Napustih onda Basru noseći tugu u *svom* srcu zbog ljubavi prema *onoj* djevojci. Kada evo sad ugledah *ovog* *tvo*g sina, vidjeh da je prava slika i prilika *one* djevojke."⁴⁹

Na istoj strani, malo prije toga, spotičemo se o zgrčenu rečenicu, tipičnu po doslovnom prevođenju vrlo frekventne arapske relativne rečenice:

⁴⁷ Razumije se da ovom prilikom ne možemo ulaziti u pojedinosti bilo kojeg prijevoda, iako su nam poznate, već se moramo zadovoljiti uopćenim konstatacijama utemeljenim na tim pojedinostima.

⁴⁸ Neupućenom je korisno obavještenje da jezik izvornika nema nikakve interpunkcije: na hiljadama stranica nigdje nema ni zareza, ni tačke.

⁴⁹ *Šehrzada priča*, Svjetlost, Sarajevo, 1955, str. 150 (966. noć).

"Onda vidjeh jednu mladu djevojku *koja* je jahala na konju *koji* je jedva dizao noge zbog silnog zlata, srebra i dragog kamenja *koje* je bilo na njemu i na njoj."

Nema sumnje, prevodilac odlično poznaje arapski jezik čije relativno sintaksičko siromaštvo ne uspijeva uvijek prevladati bogatijom sintaksom svoga jezika. U stvari, u dobronamjernom osvrtu nužno je reći da bi još jedno pažljivije Korkutovo čitanje teksta (ono posljednje i podalje od izvornika) donijelo neslućena poboljšanja. Čak i savjesno lektorsko "umivanje" teksta dalo bi razgaljujuće rezultate.

Što se tiče stihova, Korkut im pristupa odvažnošću učenog arabiste: razumije ih sasvim dobro, ali blago ritmiziranje ne prikriva sasvim odsustvo poželjnog pjesničkog afiniteta. Stihovi nisu rimovani i prevedeni su u "blokovima", a ne u distisima ili u strofama.

Blistavija mjesta Korkutovog prijevoda su vrlo česte fraze koje je, možda, i ponajteže prenositi u drugi jezik jer bi ih (doslovni) prijevod uistinu sakatio. Neće biti pretjerano ako kažemo da naš prevodilac naprosto ima instinkt za njih i da one, tako sretno prenesene, doprinose povremenom tonu spontanosti njegovog prijevoda.

5. Prijevod *turkologa* Jasne Šamić već smo spomenuli. I pored najbolje volje, nije moguće ozbiljnije ga tretirati osim kao povod za jednu značajnu digresiju. Naime, prevodioci koji, poput Jasne Šamić, ne navode čak ni s kojeg jezika su preveli djelo zameću trag kritici neodgovorno sprečavajući svaki ozbiljan pristup i provjeru svoga rada i izlažući čitaoce velikim rizicima.⁵⁰

6. Marku Vidojkoviću pripada velika zasluga za prvi prijevod integralnog teksta *Hiljadu i jedne noći*. Ni prije ni poslije njega, naša publika nije imala prilike da se upozna s cjelovitim zbornikom, te je Vidojkovićev rad od izuzetnog značaja, uprkos neveseloj činjenici da to nije prijevod s originala, već s ruskog jezika. Valjda je sudbina htjela da i taj ruski prijevod, Saljeov, bude prvi cjelovit prijevod s arapskog na ruski jezik.

S obzirom na takvu izuzetnost prijevoda i na ogroman uticaj koji je ostvario kod naroda bivše SFRJ preko više ponovljenih izdanja formirajući, kao jedini, predstavu i doživljaj cjelovitog izvornika, neophodno je osmotriti ga pažljivije, ali bez pretenzija da se na ovome mjestu ponudi iscrpan kritički pristup tako monumentalnom djelu. Pri tome podvlačimo ranije upozorenje da o Saljeovom radu sudimo na osnovu Vidojkovićevog prijevoda. Razumije se da smo svjesni rizika koje takav pristup sadrži, pa smo zahvatili samo one dijelove prijevoda za koje smo sigurni da razlika između ruskog i srpskog jezika ne može biti uvod u pogrešno zaključivanje.

⁵⁰ Obuhvatajući jedva 110 strana, djelo se pretenciozno pojavilo pod naslovom "1001 noć" (Sarajevo, 1981).

Istini za volju, uvjereni smo da Saljeov prijevod u cjelini, uprkos pozitivnim stranama u odnosu na zatečene prijevode, o čemu će takođe biti riječi, ne može zadovoljiti zahtjeve naše čitalačke publike uglavnom zbog dva razloga. Prvo, tekst nije preveden s arapskog jezika, a posredni prijevodi u pravilu nemaju vrijednost koju imaju neposredni. Drugo, prijevod djela iz orijentalne književnosti preko ruskog jezika na srpski, a naročito na bosanski jezik, ne može zadovoljiti zbog niza faktora koje bismo, uslovno, mogli nazvati zbirom kulturoloških činjenica, te zbog vrlo različitih tradicija i miljea. Primjera radi, glagol *poselamiti* uobičajen u bosanskome miljeu nema isti status ni referencijalnost u ruskom jeziku, ili riječ *surma* koju su Bošnjakinje donedavno koristile upravo pod tim imenom nemaju istu "boju" za Ruskinje. Dovoljno je spomenuti i to kako našeg "običnog" *Abdulaha* udaljava Vidojkovićeve grafija *Abd-Alah* ili (Selimovićevo) *Nurudina* čudni oblik *Nur-ad-din*. S višočlanim imenima višestruko je teže. U ruskom i srpskom prijevodu svijet džina, recimo, s krajnjom nepažnjom pretvara se u svijet džinova, iako te dvije vrste bića nemaju ničeg zajedničkog. Štaviše, pretvaranje džina u džinove pruža čitaocu vrlo pogrešne predstave i emitira niz pogrešnih informacija iz svijeta originala i o tome svijetu.

Sve u svemu, dio leksike *Hiljadu i jedne noći* i čitav onaj složeni sistem koji nazivamo "mentalnim sklopom" nisu jednako daleki Rusu i Bošnjaku, što prevodilački posao mora s mnogo takta uvažavati.

Ovome možemo dodati i jednu odliku Saljeovog prijevoda, uvjereni da joj se iščuđava i ruski čitalac. Stručnjacima je utoliko čudnija što se javlja uprkos već dugoj tradiciji u prevođenju *Hiljadu i jedne noći* u šta je Salje imao dobar uvid, i bez obzira na redakтуру jednog od najčuvenijih svjetskih arabista - Kračkovskoga. Pod tom odlikom mislimo na doslovno i dosljedno prevođenje izraza, ili fraza, koji svojom nesuvislošću zaista prkose svakoj dobronamjernosti. Uz to, ima i iznenađujuće velik broj materijalnih grešaka u prijevodu, često i tamo gdje se ne bi očekivale.

Prije nego što navedemo tipične greške i rogozatnosti, moramo predočiti prevodiočevu rečenicu-dvije u koje je sazeo svje prevodilačke principe i koje, zapravo, zvuče kao njegov prevodilački pledoaje. One objašnjavaju gotovo sve.

"Prevodilac je smatrao da je jedan od glavnih zadataka njegova potpuna objektivnost prema originalu", piše Salje.⁵¹ Na narednoj stranici on dodaje:

"Kad god su samo dopuštali zakoni ruskoga jezika, u prevodu se morao čuvati neprikosnoveni oblik arapskog teksta, bez obzira na to da li su njegove osobenosti u skladu s evropskim pojmovima o lepoti stila ili zanimljivosti sadržaja."

⁵¹ Salje, op. cit., str. 61.

I najzad: "Zbog težnje da se na ruskom jeziku da konstrukcija arapske fraze, ponekad se moralo pribeći ponekim za ruski jezik malo neobičnim obrtima..."

Sumorno zvuči nedvosmislena i odlučna izjava prevodioca da ne mari za evropske pojmove o "lepoti stila" iako prevodi književno *umjetničko* djelo koje je, uzgred, nastalo na jeziku što pripada drugoj jezičkoj porodici. Kao da se radi o statističkom izvještaju, a ne zadovoljavanju estetskih potreba evropskog čitaoca; kao da prijevod nema nikakve funkcije ni cilja osim da na ponižavajući način i sasvim servilno zadovoljava "sujetu" izvornika. Međutim, u skladu s tim i jest glavni zadatak identificiran kao "potpuna objektivnost prema originalu" koja u ovom slučaju znači, u prvome redu, doslovnost kao vrhovni princip, bez obzira na to što smještajući djelo na taj način u drugu tradiciju izaziva gotovo bučne lomove u sistemu vrijednosti čitaoca koji se prepustio prijevodu. Vjerno prenošenje konstrukcije arapske fraze ne samo da dovodi do "neobičnih obrta" nego ćemo vidjeti kako proizvodi teška ogrješnja o logiku.

Navodimo nekoliko primjera gotovo nasumično uzetih. Prvobitno smo htjeli pedantno ih pobilježiti, ali smo brzo odustali uvidjevši da bi to bio mukotrpan posao. Drugim riječima, primjeri koje ćemo navesti nisu rezultat kritičarskih policijskih metoda, i nisu slučajni, nego su odveć česti zahvaljujući prevodiočevoj težnji za "potpunom objektivnošću prema originalu."

Tako Salje arapsku frazu "on je još uvijek živ" (*huwa 'alâ qayd al-hayât*) prevodi doslovno: "on je još uvijek u lancima života".⁵² Najfrekventniju arapsku frazu *bayna yadayhi* koju svi rječnici i prevodilačka praksa bilježe kao "pred njim", "ispred njega", Salje mnoštvo puta prevodi - redovno i "nepogrešivo": "između njegovih ruku". Pri tome mu uopće ne smeta rogovatnost, čak i nelogičnost, pa će zapisati bezbroj puta: "mladić sjede između njenih ruku" (umjesto: "mladić sjede pred nju"), ili: "putnik poljubi zemlju između carevih ruku" (umjesto: "putnik poljubi tlo pred carem") itd.⁵³

U drugom svezku prevođenje u skladu s proklamovanom potpunom "objektivnošću prema originalu" izgleda ovako: "...izbjegavaš me iz ponosa zbog svoje ponositosti".⁵⁴

U trećem svesku, zanemarujući kontekst, Salje prevodi sintagmu *al-malik-al-abbâr* sa "sveznajući car" i tu grešku dosljedno ponavlja dokazujući da nije shvatio kako su to Allahovi atributi: "svemogućí Gospodar", te i

⁵² *Hiljadu i jedna noć*, t. II, str. 66; izvornik, t. II, str. 48. Navodeći ove i naredne primjere, pozivamo se na Vidojkovićev prijevod (Prosvjeta, Zagreb, 1977). Arapski tekst ne navodimo zbog praktičnih razloga, ali svaki specijalist lahko može uporediti navedena mjesta.

⁵³ Stranice ne navodimo jer su to opća mjesta.

⁵⁴ Salje, op. cit., t. II, str. 24; izvornik, t. I, str. 282.

rečenica "Muslimani su tražili pomoć od sveznajućeg cara" mora glasiti: "Muslimani su tražili pomoć od svemogućeg Gospodara".⁵⁵

I još samo nekoliko primjera. Doslovno prevođenje riječi *lawârih* provocira smijeh u času iskazivanja uzvišenih ljubavnih osjećanja. Tako u prijevodu čitamo: "Volim te svim srcem i udovima" (umjesto: "Volim te svim srcem i dušom");⁵⁶ zatim: "te mu se udovi predadoše služenju carevoj kćeri" (umjesto: "te mu se cijela duša prepusti njoj").⁵⁷

Doslovan prijevod umije biti "slikovit" na neobičan način: "pa izađe iz kuće, a briga mu je curila s tijela (umjesto: "pa izađe iz kuće ophrvan brigama")."⁵⁸

Vjerujemo da navedeni primjeri postižu cilj, te ih nećemo dalje nizati. U naporu da dokučimo Saljeove razloge nepokolebljive odanosti izvorniku, čini se da je moguće otkriti im porijeklo u dugoj tradiciji preslobodnih evropskih prijevoda *Hiljadu i jedne noći* koji su "kontaminirali" i rusku prijevodnu literaturu, te da je to iritiralo prevodioca Saljea i uputilo ga u drugu krajnost. Ipak moramo ponoviti stav prema kome ne ohrbruje odluka da se pristupi prevođenju umjetničkog teksta, i to jednog od najboljih u povijesti literature, prkoseći "evropskim pojmovima o lepoti stila".

Doslovnost daje povoljne efekte u jedva zaustavljivom nizanju epiteta karakterističnom za stil izvornika: slikovito kazano, ti epiteti zapljuskuju čitaoca kao pjenušavi vali pribavljajući prijevodu "aromu" egzotičnosti, ugodno iznenađujuće neobičnosti.

Salje i Vidojković su dobro preveli stihove u formi distiha. Istina, stihovi nisu rimovani, ali su uspješno ritmizirani i zadovoljavaju, uprkos Saljeovoj strepnji saopćenoj u Predgovoru upravo u vezi sa stihovima.⁵⁹

Tzv. nepristojna mjesta o kojima su se prevodioci uvijek sporili Salje je prevodio blago ih eufemizirajući, a izraze koji su odveć "vulgarni", upotrijebljeni u uličnom žargonu, davao je na arapskom jeziku u ruskoj transkripciji.

7. Po značaju i učestalim izdanjima, na drugom mjestu je u nas prijevod iz pera Stanislava Vinavera. O njemu smo naveli nekoliko kratkih zapazanja osvrćući se na Mardrusov francuski prijevod, budući da je Vinaver uzeo taj rad za osnovu svoga prijevoda, a sada ćemo vlastitom osvrtu dodati nekoliko nijansi.

Mardrusov prijevod je dugo vremena slovio kao "najvjerniji", ističući tako potpuno relativiziranje pojma vjernosti originalu: njegov prijevod je toliko slobodan da čitalac koji bi po njemu htio pratiti originalni tekst često

⁵⁵ Salje, op. cit., t. III, str. 311; izvornik, t. III, str. 126.

⁵⁶ Salje, op. cit., t. III, str. 417; izvornik, t. III, str. 176.

⁵⁷ Salje, op. cit., t. III, str. 437; izvornik, t. III, str. 187.

⁵⁸ Salje, op. cit., t. IV, str. 512; izvornik, t. IV, str. 227.

⁵⁹ Ibid., str. 66.

gubi orijentaciju i počinje se kretati kao u magli. Iako Mardrus navodi da se koristio bulačkim izdanjem izvornika, mi smo utvrdili u Vinaverovom prijevodu da je podjednako daleko i od bulčkog i od kalkutskog izvornika.

Sretan je čitalac Vinaverovog prijevoda ako ne poznaje druge i naročito ako ne poznaje izvornik, jer je Mardrus-Vinaverov rad kreacija, novo djelo, koje i pored odlične čitljivosti ne može zadovoljiti zbog preslobodnog odnosa prema originalu: premda gode zvonki stihovi u Vinaverovom prijevodu, mala je to utjeha za saznanje da po njima često ne možete prepoznati stihove u izvorniku. Prevodilačka inventivnost i koncentracija ovdje su nepouzdati i nestalni, tako da ostavljaju dojam o hirovitosti. Tu mislimo, prije svega, na grubo brkanje formi kome ne možemo naći opravdanja. Rekli smo već da prevodilac jednu te istu poetsku formu izvornika pretače čas u distihe, čas u katrene, zatim u duže "blokove" ne istrajavajući na rimi. Osim toga, prevodilac odjednom, bez vidljivog razloga, povišava tonus rimujući i ritmizirajući prozni tekst koji u izvorniku teče mirno, ne razlikujući se ničim od onoga prije i poslije njega, i to traje kratko - dok prevodilac ima daha. Donosimo samo dva primjera:

"I rob spremi najlepšu mazgu, blistavih dlaka, velika kraka, brza koraka, osedla je sedlom od zlatnih traka, oba stremenjaka od indijskog svlaka, i mazga beše k'o mlada pre braka, sjajne odežde i visoka znaka."⁶⁰

Dvije stranice kasnije, Vinaver prevodi:

"Na te vratारेve reči vezir skoči na noge lagane, pojaha konja bez mane i stvori se u hanu sa avlijske strane. Videći vezira, Nuredin skoči na noge lagane i pojuri njegovom konju bez mane, pojuri s puno mladalačke hitrine da ga s konja skine. I vezir mu učini temena i primi ga s puno držanja gospostvena..."

Ovdje ponestaje daha "poeti" koji ne uspijeva do kraja dovesti rečenicu u toj formi, te ona iz skakutavih brzaka prelazi u miran, tihi tok.

Stil izvornika u ovom prijevodu je neprepoznatljiv, ali se uz to mora naglasiti da je *Hiljadu i jedna noć* doživjela ogromnu popularnost u Evropi upravo zahvaljujući takvim stilskim inovacijama Gallanda i Mardrusa. Danas ipak nije sve isto kao što je bilo prije vijek-dva: prijevode valja osavremenjavati u skladu sa stalnim razmicanjem granica našeg iskustva o književnosti kao umjetnosti, te u skladu s takođe nestalnim kriterijima valjanog književnog prevodilaštva.

Uspostavljen je opreznog kritičkog odnosa prema najvažnijim evropskim prijevodima *Hiljadu i jedne noći* i, naročito, izbjegavanje vrednosno neutralne deskripcije domaćih prijevoda ne treba shvatiti kao njihovo negativno određenje i nipodaštavanje. Naprotiv svi predstavljeni prijevodi zauzimaju vrlo značajna mjesta u povijesti prijevodne literature, ali im izmiče savršenstvo, upravo u skladu s činjenicom da uopće ne postoje

⁶⁰ Vinaver, t. I, str. 152.

konačni prijevodi književnih umjetničkih djela kao transhistorijskih vrijednosti koje se "realiziraju" u vazda promjenljivoj svijesti čitalaca. Istovremeno, prethodnim izlaganjem skicirana je velika i uznemirujuća praznina u našoj prijevodnoj literaturi u koju do danas nije "smješten" integralni prijevod *Hiljadu i jedne noći* s arapskog jezika.

UNIVERZUM HILJADU I JEDNE NOĆI

Re z i m e

Monumentalno djelo *Hiljadu i jedna noć* jedinstven je predstavnik arapske književnosti na Zapadu iako arapskom književnošću oduvijek dominira poezija. To djelo jedinstveno je i po tome što je, poput okeana ili istinskog univerzuma, sabralo mnoštvo folklornih motiva i iskustava o književnosti, počev od daleke i drevne Indije do srednjovjekovnog Egipta.

Orientalisti i zapadnjački folkloristi uglavnom su saglasni da je porijeklo okvirne priče *Noći* u indijskoj literaturi iz koje je i Ibn al-Mukafa preuzeo istu okvirnu priču za djelo *Kalila i Dimna*. U podesni okvir persijska literatura je smještala svoje priče pod naslovom *Hezar efsane*, i taj zbornik Arapi su preveli već u IX vijeku. Vremenom su indijske i persijske priče potiskivane originalnim arapskim pričama, ili su one iz indijsko-persijskog ciklusa prekrivene nanosima arapskog kolorita. Na taj način je u X ili početkom XI vijeka oformljena bagdadska redakcija zbornika *Noći*. Tokom nekoliko narednih vijekova dodavane su nove priče, naročito popularne u Egiptu, ili su postojeće priče mijenjane u procesu usmene predaje, tako da je, najvjerovatnije u XV vijeku, oformljena egipatska redakcija *Noći* koja je pismeno fiksirana i tako dospjela do nas. Sudeći po rezultatima najnovijih folklorističkih istraživanja, proces stasanja priča iz *Noći* ni do danas nije završen zahvaljujući živoj usmenoj predaji u kojoj se postojeće priče neprestano mijenjaju i obogaćuju.

Iz mnoštva rukopisa *Noći* sačinjena su četiri općeprihvaćena kritička izdanja: breslavsko, bulačko, kalkutsko i bejrutsko.

Zbornik priča *Hiljadu i jedna noć* doživio je ogromnu popularnost na Zapadu, neuporedivo veću od one koju je uživao na Istoku, zahvaljujući prvom, veoma slobodnom prijevodu Gallanda. Na izvanredan prijem naišao je i prijevod *Noći* na francuski jezik iz pera Mardrusa. Nakon Gallandovog prijevoda nepotpunog teksta uslijedio je niz prijevoda na druge evropske jezike. Među prvim prijevodima na engleski jezik poznat je onaj iz pera E. Lanea, zatim Burtona i Paynea. Na njemačkom jeziku poznati su prijevodi G.

Waila, M. Henninga i, naročito, E. Littmanna. Na talijanskom jeziku veoma je dobar prijevod F. Gabriellija.

Na ruskom jeziku integralni tekst s arapskog pojavio se tek 1939. godine u prijevodu Saljea. Taj rad podložan je kritici uglavnom zbog doslovnog prevođenja arapske fraze i nespretnog podražavanja arapske sintakse. Saljeov prijevod značajan je i zato što ga je M. Vidojković preveo (1949) na srpski jezik i to je prvi prijevod integralnog teksta na tzv. srpsko-hrvatski jezik. Uz njega, postoji i prijevod (parcijalni) Stanislava Vinavera koji se služio Mardrusovim radom. Ni Vidojkovićev ni Vinaverov rad ne mogu sasvim zadovoljiti jer su posredni, a osim toga - prvi se kruto držao izvornika, a drugi se preslobodno odnosio prema njemu.

Prvi prevodioci *Noći* s arapskog na bosanski jezik bili su Osman Nuri Hadžić i Fehim Spaho koji su preveli samo 96 noći. Manji dio zbornika preveo je Alija Bejtić, a istaknuti arabist i prevodilac *Kur'ana* Besim Korkut sačinio je nekoliko izbora koji, međutim, takođe predstavljaju neznatan dio velikog zbornika. Korkutovi prijevodi s arapskog jezika bolji su od svih drugih prijevoda na bosanski jezik, ali je i njima neophodno izvjesno stilsko dotjerivanje.

Parcijalni prijevodi s arapskog na bosanski jezik, kao i integralni tekst sa ruskog jezika, podložni su kritici uglavnom zbog očigledne nedotjeranosti, čak česte zapuštenosti maternjeg jezika prevodilaca: izvornik se pokazao jačim od suverenosti vlastitog jezika. Na osnovu izloženog, može se ustvrditi da se osjeća velika praznina u prijevodnoj literaturi naroda bivše SFRJ koju bi mogao popuniti adekvatan prijevod integralnog zbornika s arapskog jezika.

UNIVERSE OF THE *THOUSAND AND ONE NIGHTS*

S u m m a r y

The monumental work *Thousand and One Nights* is a unique representative of the Arabic literature in the West, although it has always been dominated by poetry. This work is also unique in that it, like an ocean or the Universe, collected an abundance of folklore motifs and experience of literature from the distant and ancient India to the medieval Egypt.

Orientalists and Western folklorists mainly agree that the origins of the general story of the *Thousand and One Nights* were in India's literature from which Ibn al Mukafa took the same general story for his work *Kalila and Dimna*. Persian literature placed its stories entitled *Hezar efsane* in a suitable form and the Arabs translated that Collection as early as the 9th century.

With time, the Indian and Persian stories were pushed by original Arabian stories, or those of the Indian-Persian cycle were covered by the layers of Arabian colour. Thus was formed the Baghdad edition of the Nights Collection in the 10th or at the beginning of the 11th century. Over a few following centuries added were new stories that were particularly popular in Egypt, or the existing stories were changed through narration so that, most probably, in the 15th century the Egyptian version of the *Nights* was made and written down and it reached us as such. Judging by the results of the latest folklorists' research, the process of building up the stories of the *Nights* has not finished to the present day owing to the living narrative tradition through which the existing stories are being incessantly changed and enriched.

From an abundance of the *Nights* manuscripts the four generally-accepted critical editions were made: Breslava, Bulaq, Calcutta and Beirut ones.

The Collection of stories *Thousand and One nights* acquired enormous popularity in the West, incomparably greater than the popularity it enjoyed in the East owing to the first, very free translation by Galland. Extremely well-accepted was the translation of the *Nights* into the French language by Mardrus. The Galland translation of incomplete text was followed by a series of translations into other European languages. Among the first translations into English, the one by E. Lane was well-known and then the ones by Burton and Payne. Known also are the translations into German by G. Wail, M. Henning and, specially, by E. Littmann. Very good is F. Gabrieli's translation into Italian.

The translation of the integral text from Arabic into Russian by Salje appeared as late as 1939. That work can be criticized mainly for the literal translation of the Arabic phrase and clumsy imitation of the Arabic syntax. Salje's translation is also important because it was translated into Serbian by M. Vidojković, which was the first translation of the integral text into the so-called Serbo-Croatian language. Besides this one, there is also the (partial) translation by Stanislav Vinaver, who used Mardrus's work. Neither Vidojković's nor Vinaver's translations can be completely satisfactory, since they were indirect. The former kept strictly to the source, and the latter did it far too freely. The first translators of the *Nights* from Arabic into the Bosnian language were Osman Nuri Hadžić and Fehim Spaho, who translated only 96 nights. A smaller part of the Collection was translated by Alija Bejtić, while the outstanding Arabist and translator of the *Koran*, Besim Korkut, made a few selections that, however, represent only an insignificant part of the big collection. Korkut's translation from Arabic is better than all the other translations into the Bosnian language, but it also needs some stylistic improvements.

Partial translations from Arabic into Bosnian, as well as the integral text in Russian, can be criticized mainly for the obvious imperfection of

detail, sometimes even frequent roughness of the mother tongue of the translators: the source proved to be stronger than the sovereignty of the mother tongue. It can be claimed, on the basis of the above, that there is a big gap in the foreign literature in the former SFRY that could be filled by an adequate translation of the integral Collection from the Arabic Language.